

## СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И ДРЖАВЕ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ X

У првим десетијама VII века Срби су из своје прадомовине прешли преко Дунава код Сингидунума (данас Београд) и насељили централне делове Балканског полуострва. Запосели су територију која се простирала између долине реке Врбаса на западу и долине реке Ибра на истоку, као и између реке Саве на северу и обала Јадранског мора на југу. Био је то велики простор који је припадао некадашњој римској провинцији Далмацији, па је због тога у *Франачким аналима* забележено под 822. годином да су Срби народ који држи велики део Далмације (*Sorabi, „que natio magnam Dalmatiac partem obtinere dicitur“*). До тог времена Срби су основали неколико самосталних области са испољеним елементима државности, као и једну праву државу коју Константин Порфирогенит, византијски цар и писац, назива Србијом. Најзападнија српска област у Приморју била је област Неретљана или Паганија, која је обухватала и острва: Брач, Хвар, Корчулу и Мљет, а простирала се између ушћа реке Цетине и реке Неретве. Између Неретве и Дубровника простирала се самостална српска област, по имену Хумска Земља или Захумље, која је имала свог кнеза. Посебног владара са титулом жупана, а касније кнеза, имала је српска област Травунија (Требиње) са Конавлима, која се налазила између Дубровника и Боке Которске. Између Боке Которске и ушћа реке Бојане налазила се Дукља или Диоклитија, за коју Константин Порфирогенит не каже изричito да је насељена Србима, као за претходне области, али је она то постала до краја X века. Тада се на њеном челу налазио кнез Јован Владимири.

Северна граница Дукље и Травуније допирала је до планина, где се налазило развође између црноморског и јадранског слива. Била је то уједно јужна граница континенталне области и државе Србије. Територија Србије допирала је на север до долине Саве. Западна граница додиривала је хрватске жупаније: Цетину, Имоту, Ливну и Пливу, која је лежала нешто западније од Врбаса, док је источну границу чинила долина Ибра. Србија као и остале српске области дуж Приморја обухватале су мањи или већи број „жупа“, које су представљале територијално-управне јединице. Биле су то обично омање речне долине, крашка поља или делови неке веће котлине. У свакој жупи било је довољно земљишта за обрађивање, као и погодних пашњачких површина. Уз све то, живот у некој жупи не би се могао ни замислити без присуства питке воде из извора, потока, река или језера. Када су се Срби доселили у своју нову отаџбину, запосели су најпре

земљиште које је обрађивано још у античко доба због тога што је земљорадња била њихово основно занимање. Од давнина су сејали просо, хељду, потом, јечам, пшеницу и друге житарице. Код свих земљорадника сточарство је пратећа или обавезна привредна делатност. Узгајана су најчешће говеда, свиње, овце, па и коњи за ратну службу. Срби су се још у прапостојбини бавили ловом, риболовом и пчеларством, а тамо су савладали и технику обраде метала, посебно гвожђа. Ковачи, од којих ће се као посебна занимања одвојити мачари и златари, заузимали су угледно место у друштву, уосталом као и друге занатлије, посебно грнчари, дрводеље, кожари и ткачи. Њихове су израђевине биле једноставне и намењене најшијим слојевима, док су луксузни предмети били доступни малом броју људи, владарима, старешинама појединих родова – жупанима. До луксузних предмета тешко се долазило, обично у виду ратног плене, понекад поклоном страног владара или старешине, најчешће из Византије. Посматрана као целина, материјална основа тадашњег српског друштва била је слаба и неразвијена, па је свако ратно пустошење остављало тешке последице.

У циљу што успешније одбране од непријатеља по жупама на погодним местима подизана су утврђења – градови. У IX и X веку Неретљани су имали 4 утврђена и насељена града, Захумљани и Травуњани по 5, Дукљани свега 3, док је Србија имала укупно 8 утврђених и насељених градова, од којих су два била у Босни. Положај многих градова не може се поуздано утврдiti, лакше у Приморју него у унутрашњости. Од 8 градова у Србији поуздано је утврђен положај града Салинес, српски Соли (данас Тузла), затим града Достиника, чије је име сачувано у имену села Дрсник, које се данас налази на ушћу реке Клине у Бели Дрим, док би град Котор у Босни лежао на месту данашњег Которца близу Илице. Положај преосталих градова по Србији није поуздано утврђен.

Политичка, војна, судска и управна власт у свакој српској области налазила се у рукама владара. Од самог почетка на челу Србије налазио се владар са титулом кнеза. Под његовим вођством Срби су се доселили из прапостојбине на нова станишта. У управљању земљом помагали су му жупани – старешине појединих родова по жупама. За првог српског кнеза зна се да је умро пре него што су Бугари дошли на Балкан (680). Наследио га је син, потом унук и тако редом његови потомци, све до првог по имену познатог српског кнеза Вишеслава. Он је почeo да влада око 780. године, па је без сумње био савременик франачког краља и цара Карла Великог (768–814). Кнеза Вишеслава наследио је син Радослав, овога опет Просигој, а Просигоја син Властимир. Редослед наслеђивања јасно показује да у Србији постоји једна династија, чији је родоначелник кнез Вишеслав, а можда и онај кнез који је довео Србе на Балкан. Династија Вишеславића владала је кнежевином Србијом око 180 година, почев од око 780. па приближно до 959. године. Половином IX века у Травунији се учврстила на власти династија жупана Белоја, чији је син Крајина добио за жену кћер кнеза Властимира. Од тог времена па у наредних 100 година, кнезови Травуније увек су

били под влашћу кнезова Србије. На тај начин територији државе Србије приклучена је и једна српска област у Приморју – кнежевина Травунија (Требиње).

Остале српске области у приморју живеле су самосталним политичким животом, све до пред крај IX и почетка X века, када је и Паганија приклучена Србији. Током друге и треће деценије X века Захумљем је владао кнез Михаило, син Вишетин. Занимљиво је приметити, да је његов род водио порекло од некрштених становника који су пре сеобе живели на реци Висли, па ипак се о династији кнеза Михаила не може говорити, пошто се мало зна и о његовим претходницима, а још мање о потомцима. Слично се може приметити и за дукљанског кнеза Јована Владимира, савременика цара Самуила.

Потпунија обавештења о делатности чланова династије Вишеславића потичу тек из времена кнеза Властимира. У његовој доба Бугари су напали Србију и доживели тежак пораз у рату који је трајао три године. До рата је дошло око 840, а свакако у периоду између 836. и 852. године. Овај пораз зауставио је бугарске нападе за дужи низ година. Кнеза Властимира наследили су његови синови: Мутимир, Стројимир и Гојник, који су међусобно поделили земљу, али изгледа да је најстаријем сину припадало извесно првенство. За време њихове владавине Бугарска, на челу са каном Борисом (852–889), поново је напала Србију. Војску је предводио Борисов син Владимир, који је пао у ропство са још 12 бугарских бољара, па су даље војне операције заустављене (око 880). После ових догађаја кнез Мутимир је успоставио пријатељске и савезничке односе са каном Борисом, што се није у свему поклапало са интересима његове браће. Сукоб међу браћом постао је неминован, а Мутимир је из тог сукоба изашао као победник. Заробио је Стројимира и Гојника, па их је предао на чување Бугарима, својим новим савезницима.

После смрти кнеза Мутимира на власт је дошао његов син Прибислав (891/2), којег је протерао из земље његов брат од стрица, Петар Гојниковић (893/4). Од времена кнеза Петра и Византија и Бугарска настоје да за себе придобију српске владаре, па у том циљу оружјем и новцем помажу своје кандидате да се домогну кнежевског достојанства. Сви су претенденти на кнежевски престо потицали из династије Вишеславића, а још прецизније били су потомци кнеза Властимира. Но и поред разних покушаја, кнез Петар се одржао на власти до 917/8. године, када су га Бугари на превару заробили. Уз помоћ Бугара кнез је постао Павле Брановић, а потом Захарија Прибисављевић (921). Ниједан од њих није био лојалан Бугарима, већ су се више везивали за Византију, због чега су били кажњени претеривањем из земље. На kraju је бугарска војска 924. године привремено окупирала Србију, колико својом снагом, толико и лукавством. После смрти бугарског цара Симеона (927) из Бугарске је побегао кнез Часлав, праунук српског кнеза Властимира. Њему је пошло за руком да уз помоћ Византије успостави своју

власт и обнови разорену Србију. Он се налазио на власти и 949. године, уживајући подршку тадашњег византијског цара Константина VII Порфогенита. У његово доба Угри (Мађари) су почели да упадају и пљачкају по Србији. Супротстављајући се Угрима у долини Дрине и на Сави, кнез Часлав је погинуо, вероватно после 959. године. Он је по имену последњи познати изданак династије Вишеславића, што не значи да других није било. Са његовом смрћу престаје да постоји држава Србија у којој су се нашле и неке српске приморске области. За простор српске државе међусобно су се отимали оснажена Византија и Самуилово царство. Као победник изашла је Византија под царем Василијем II Бугароубицом (976 – 1025), који је до 1018. године потпуно уништио Самуилово царство. Са падом Самуиловог царства под врховном влашћу византијског цара нашле су се и све српске земље, али степен потчињености није свуда био једнак. Где год је успостављено византијско тематско уређење, потчињеност је потпуна, али где није било „тема“ (војно-управних округа) Византија се ослањала на локалне владаре.

#### СРПСКА ДРЖАВА У ДУКЉИ

Први владар Дукље о чијој се делатности нешто више зна био је кнез Јован Владимир (око 990 – 1016). Он је био у добрим односима са Византлом и признавао је врховну власт византијског цара. Савременици су га упамтили као човека правичног и пуног врлина. Пред крај X века цар Самуило је напао Дукљу и приморао кнеза Јована Владимира да му се потчини. У намери да га што чвршће веже за себе Самуило му је дао своју кћерку за жену. Дукљански кнез није дуго надживео свог новог господара. Последњи цар македонских Словена Јован Владислав наредио је да се кнез Јован Владимир погуби, што је учињено на подмукама начин (1016). Убрзо га је хришћанска црква канонизовала због побожног живота и мученичке смрти коју је примио. Две године касније погинуо је и цар Јован Владислав, а византијски цар Василије II постао је господар не само Самуиловог царства, већ и целог Балканског полуострва. Све српске земље биле су делимично у саставу поједињих византијских „тема“ или су се налазиле у њиховом окружењу. На југу и југозападу налазила се тема Далмација и тема Драч, на југоистоку и истоку тема Бугарска са седиштем у Скопљу, на северу Сирмијум са седиштем у истоименом граду (данас Сремска Митровица). Василије II ојачао је византијски утицај и оснивањем Охридске архиепископије, која је била њему потчињена, а под чијом се духовном јуриisdикцијом налазио велики простор оивичен са севером Дунавом, а са југа Епиром и Тесалијом. На тој територији било је око 30 епископија, па су се међу њима налазиле и епископије са седиштима у Сирмијуму, Београду, Браничеву, Нишу, Липљану, Скопљу, Призрену и Расу. Где год се налазило епископско седиште, тамо је постојала и византијска власт (1019), али је та власт била нестабилна и краткога века у Расу. Архиепископска и епископска седишта

постојала су и у приморским градовима, међутим, она нису била потчињена ни цариградском патријарху, ни охридском архиепископу, већ папи у Риму.

У доба цара Самуила, а поготово у доба цара Василија II, ниједна српска област није ужivala такву самосталност, какву је имала Србија Вишеславића, нити се могла изједначавати са њом по територијалном обиму. Послење деценије X и прве деценије XI века представљају период разбијања српског политичког простора. Поред присуства четири српске области у Приморју, подељена је и област Србије на два дела. Западно од реке Дрине осамосталила се Босна на челу са баном, а источно Раса или Рашка на челу са жупаном. Првобитно језгро осамостаљених области чиниле су истоимене жупе. Подела Србије на два дела одговарала је интересима Византије, мада је њен утицај у крајевима западно од Дрине био слабији, него у крајевима источно од поменуте реке.

Нарасла моћ Византије почела је нагло да слabi после смрти Василија II (1025), што је опет омогућило Србима да се у појединим крајевима дигну на устанак. На челу једног устанка, који је избио 1036. године, налазио се кнез Војислав. Устанак је брзо угашен, пошто је кнез Војислав заробљен и одведен у Цариград. Он је отуда успео да побегне, па је по други пут дигао део Срба на устанак крајем 1037. или почетком 1038. године. Сачувана изворна обавештења на посредан начин казују који су Срби устали против византијске власти. У изворима се вођа устанка помиње као „Стефан Војислав архонт [кнез] Срба“, који је заузeo „земљу Срба“, а онда се дају и ближе одреднице према којима се вођа устанка назива „Травуњанин Србин“ и „Војислав Дукљанин“. Етничка припадност је недвосмислена. Стефан Војислав је пре свега Србин, који је истовремено и Требињац (Травуњанин) и Дукљанин, било због тога што се у тим крајевима родио, било што је тамо дигао устанак и постао господар приморских области. Територија коју је запосео назива се уопштено „земља Срба“, а конкретније то су Дукља и Травунија. Наведене чињенице недвосмислено говоре да је Дукља српска земља као и Травунија (Требиње) већ на почетку владавине Стефана Војислава, а она је то била и у доба кнеза Јована Владимира. На дизање устанка баш у Дукљи и претварање ове територије у политичко језгро устаника утицали су разни чиниоци, а међу њима још увек свежа успомена да је ова област уживала велику самосталност све до 1016. године, односно до смрти Јована Владимира.

На самом почетку устанка кнезу Војиславу осмехнула се срећа. Наиме један брод који је за византијског цара преносио „десет кентенарија злата“ (око 332 kg) насеукао се на обалу, која је била под контролом кнеза Војислава. Он је то велико благо задржао за себе, одбивши да га врати цару Михаилу IV, због чега је у пролеће 1040. уследио напад византијске војске. Успех је изостао, пошто је војска запала „у гудуре, јаруге и непроходна места“, па је тамо потпуно уништена. На слање друге војске није се ни могло помишљати, због тога што је у лето 1040. избио велики устанак под вођством Петра Одељана. Устанак се ширио од Београда према ушћу Мораве, а одатле на југ

до Ниша и Скопља, а онда даље до Драча и Солуна. Цела територија којом је Војислав загосподарио налазила се у залеђу устаника Петра Одељана. Византија је усмерила све своје снаге да угуши овај велики покрет, па је Војислава оставила извесно време на миру. Велика византијска војска кренула је против новог српског владара поново 1042. године и продрла дубоко у његову територију, али је при повратку упала у српску заседу, где је две трећине војника изгинуло. Остатак се једва спасао и у јадном стању „боси и голи” стигну до Драча, остављајући „тужан и суза достојан призор онима који гледају”.

Кнез Војислав је успео да одбрани самосталност своје државе, која се простирала између Бојане и Неретве, обухватајући Дукљу, Травунију и Захумље, као и неке крајеве првобитне Србије. Византија се после неуспеха у рату помирila са самосталношћу новостворене државе, задовољивши се са формалним признавањем њене врховне власти. Такви су односи одговарали и српском кнезу Стефану Војиславу.

Половином XI века, нешто пре 1055. године Војислава је наследио син Михаило, који је већ од ступања на престо сматран за пријатеља и савезника Византије, па му је због тога додељена угледна византијска титула „протопатар”. Стицање и прихватавање титуле подразумевало је лојалност према цару. Успостављени односи одговарали су и једној и другој страни. Византија је прихватила самосталност кнеза Михаила у његовој држави, задовољивши се симболичним признавањем врховне власти византијског цара. За време Михајлове владавине дошло је до крупних промена у хришћанским државама Европе и Азије, што је утицало на даљу судбину и Дукље и свих српских земаља. На самом почетку дошло је до коначног расцепа између Цариградске и Римске цркве 1054. године, мада савременици нису одмах осетили последице те поделе. Граница између источне православне и западне католичке цркве пресецала је српске земље. Она је успостављена неколико деценија раније са оснивањем Охридске архиепископије (1019). Дуж источне обале Јадранског мора постојали су многобројни центри католичке цркве. Користећи латински језик у богослужењу и трошећи снагу у борбама око граница јуридиционог подручја, нису били у стању да успешно врше мисионарску делатност дубље у унутрашњости копна. Све док су дуж јонске и јадранске обале постојале теме Драч и теме Далмација, постојале су и две архиепископије. Једна са седиштем у Драчу, а друга са седиштем у Сплиту. Када је за време Василија II створена још једна тема Далмација са седиштем у Дубровнику, папа је дубровачку епископију 1022. године уздигао на ранг архиепископије. Овим чином није била задовољна Сплитска архиепископија, због смањивања јуридиционог подручја, а нису биле задовољне ни епископије јужно од Дубровника, посебно епископија у Бару, која је испољила тежњу да такође буде издигнута на ранг архиепископије још у доба кнеза Михаила.

Добри односи између Дукље и Византије почели су да се кваре почетком седамдесетих година XI века. У то доба Турци Селџуци тешко су

поразили византијску војску код Манциктерта 1071. године, после чега су запосели највећи део Мале Азије, док су Нормани исте године освојили град Бари, последње упориште Византије у Јужној Италији. На тај начин дукљанска држава је на западним обалама Јадранског мора, уместо старог, добила новог моћног и ратоборног суседа. Следеће године избио је велики устанак (1072) под вођством Ђорђа Војтеха, који је добио снажан замах на простору између Ниша и Скопља, а онда се широј на југ према граду Костуру у Грчкој. Пре него што се устанак распламсао, његове вође обратиле су се за помоћ и понудиле савезништво кнезу Михаилу, обећавши да ће његовог сина поставити за владара државе коју створе. Кнез Михаило је то прихватио, па је послao у помоћ сина Константина Бодина са одредом од 300 искусних ратника. Византинци су намеравали да побуну угуше у почетку, па су послали једну војску на Призрен, где се налазио Бодин и вође устанка. Заметнула се тешка борба у којој је византијска војска доживела страховит пораз. После овог успеха, Бодин је јавно проглашен за цара, па је том приликом добио име Петар, које подсећа на име бугарског цара Петра, као и на име вође устанка Петра Одељана. Из Призрена је устаничка војска кренула у два правца, према северу и југу. Одред под командом цара Петра Бодина пошао је на север и освојио Ниш, други одред под командом дукљanskog војводе Петрила пошао је на југ и продро до Костура, где га је сачекала византијска војска и нанела му велике губитке. Петрило се од Костура повукаo и вратио у Дукљу. Сазнавши за све што се догодило, Бодин је из Ниша кренуо по великој хладноћи и снегу према Скопљу, с намером да сачува бар овај град, али га је византијска војска сачекала код места Пауни у близини Урошевца на југу Косова и нанела му тежак пораз. Тада је и Бодин био заробљен, па одведен у Цариград, а отуда послат у далеку Антиохију у Сирији на чување. Из Антиохије се избавио на тај начин што је кнез Михаило потплатио неке млетачке трговце, који су га укralи из заробљеништва и некако вратili у Дукљу.

Непријатељски односи између Дукље и Византије настављени су и после Бодиновог повратка из заробљеништва, што је опет упућивало дукљanskog владара на тешњу сарадњу са Норманима у Јужној Италији. Византија је водила прави рат против Дукље у периоду између 1075. и 1077. године. Њен војсковођа Нићифор Вријеније успео је да нанесе тежак пораз дукљанској војsci и да потчини већи број градова, који су припадали Дукљи и Хрватима. Но он је већ у јесен 1077. године напустио Драч, да би започео борбу за царску круну, па је притисак на Дукљу нагло попустио. За покретање византијске офанзиве у изворима се наводе уопштени разлоги. Наime да су Дукљани и Хрвати „злостављали Илирик”. Изгледа да су били у питању сасвим конкретни догађаји. Случајно или не, баш 1075. године папски легат прихватио је хрватског краља Димитрија Звонимира за папског вазала и увео га у краљевску власт, предавши му заставу, мач, скриптар и круну. Непуне две године касније из једног писма папе Гргура VII, које је датирало са јануаром 1077. године, сазнаје се да је „Михаилу краљу

Словена” такође стављено у изглед добијање папске заставе. Писмо је било написано поводом парнице између сплитског и дубровачког архиепископа. Овог последњег узимао је у заштиту краљ Михаило, пошто се Дубровник тада налазио у његовој држави. У писму је поред осталог саопштено, да од решења парнице зависи да ли ће папа признати „црквени ранг краљевства” Михаиловог. Краљевска титула и краљевско достојанство владара Дукље нису тада били спорни, већ црквени статус или црквено достојанство његове државе, пошто је спор вођен између сплитског и дубровачког архиепископа.

Краљевску титулу и круну Михаило је могао добити од папе Гргора VII (1073–1085), као и од његовог претходника, а могао ју је прибавити и на други начин. У сваком случају он је постао краљ пре почетка 1077. године. Латинска титула „rex”, којој одговара српска реч краљ од XIII века па надаље, употребљавана је у раном средњем веку без неког утврђеног реда. Тако су титулисане вође разних племена у доба велике сеобе народа, као и вође или старешине разних словенских скупина у VI и VII веку. Ова је титула добила посебно значење у хијерархији хришћанских држава и владара, тек пошто су почели да је додељују римско-немачки цареви и папе. У другој половини XI века и папе и цареви доказивали су своју врховну власт над хришћанским народима и владарима додељивањем титуле краља („rex”). Сви носиоци ове титуле претендовали су на највећу самосталност и признавали су за старијег од себе само онога ко им је доделио титулу краља, конкретно папу или цара. Тако се без сумње понашао и краљ Михаило, па је Византија покушала поново да му наметне своју врховну власт 1075. до 1077. године.

Притисак Византије усмеравао је краља Михаила на сарадњу са Норманима, па је он свог сина Бодина оженио (априла 1081) кћерком једног истакнутог присталице Нормана у Барију. Односи са Византијом били су бар привремено срећени по доласку на власт цара Алексија I Комнина (1081–1118), који је дукљанског владара придобио за свог савезника. Када су Нормани започели са опсадом Драча 1081. године, под Драч је дошао са својом војском и византијски цар. У његовој војсци налазио се и одред под командом Бодиновом, који се појављује у улози очевог савладара још од 1072. године. Бодинове чете мањим нападима узнемиравале су и иссрпљивале Нормане, па је група искусних војсковођа предлагала цару да тако чине још неки делови његове војске. Цар Алексије I Комнин није прихватио овај савет, већ је своју војску распоредио за одлучну битку. У том распореду посебно место припало је Бодиновом одреду, али он није одмах ушао у борбу, већ је чекао исход битке. Када је ратна срећа почела да се нагиње Норманима, Бодин је повукао свој одред без губитака, што је византијски пораз учинило потпуним. Савремени писци оптуживали су Бодина за пораз византијске војске, али су истовремено хвалили његову тактику да се Нормани иссрпљују у малим сукобима. Нови краљ Дукље, који је наследио свог оца Михаила око 1082. године, добро је проценио шта најбоље одговара његовим интересима. Није дозволио да његова војска буде сатрвена и да

потом његова држава постане лак плен, било Византије, било Нормана, било неког другог.

Ратовање између Византија и Нормана настављено је до 1085. године. Краљ Бодин је по свој прилици искористио тај период да неметне своју врховну власт Босни и Рашкој. Према непоузданом *Барском родослову* поставио је Вукана и Марка за жупане у Рашкој, а кнеза Стефана у Босни. У унутрашњој политици придавао је велику пажњу Барској епископији, настојећи да је уздигне на ранг архиепископије (надбискупије). Пажљиво је процењивао стање у подељеном папству, са двојицом папа, како да своју намеру спроведе у дело. Обратио се молбом папи (противпапи) Клементу III, који је једини за то био надлежан, а папа је на молбу „Бодина преславног краља Словена” издао своју булу барском архиепископу (1089) и одобрио му употребу архиепископског огртача (палија). На тај начин барски епископ уздигнут је на ранг архиепископа (надбискупа), па су му тада биле потчинјене следеће епископије (бискупије): Дукље, Бара, Котора, Улшиња, Свача, Скадра, Дриваста, Пилота, затим, Србије, Босне и Травуније. На половину ових епископија полагала је право Дубровачка архиепископија (надбискупија), из чега су се изродили дуготрајни спорови са Барском архиепископијом, који су вођени до половине XIII века.

Краљ Бодин и рашки велики жупан Вукан искористили су привремену слабост Византије, па су освајали њене територије и градове. Уследила је византијска контраофанзива у периоду између 1085. и 1090. године, на челу са византијским намесником у Драчу. Њему је пошло за руком да од Вукана преотме већи број градова, као и да после једне битке зароби краља Бодина. Он се избавио по други пут из заробљеништва, тако да је активан већ 1091. године, међутим његово заробљавање и смањивање државне територије, умањили су и његов углед у српским земљама. Управо у то доба све већи значај стиче рашки велики жупан Вукан. Пред крај XI века краљ Бодин се још једном нашао у токовима великих европских збивања. На сабору у француском граду Клермону папа је позвао хришћане да ослободе Христов гроб и Свету Земљу (Палестину) од Турака Селијука. Одзив је био велик, па су мањи и већи одреди војника кренули у Први крсташки рат 1096. године. Један одред под командом грофа Рајмона Тулуског кретао се дуж источне обале Јадранског мора према Дукљи, Драчу и даље за Цариград. Када су крсташи стигли до Скадра, краљ Бодин их је лепо дочекао и угостио. Тада је гроф Рајмон Тулуски узвратио лепим и богатим даровима, па се побратимио са краљем Бодином у зиму 1096/97. године. Био је то промишљен гест, који је крсташима требао да осигура безбедније кретање према Драчу. У сачуваним изворима нема више поузданних података о динамичном, ратоборном, помало пустоловном, али и промишљеном дукљанском владару, који је у својој каријери био кнез, краљ, па и „цар”. Краљ Бодин је умро 1101. године.

## СРПСКА ДРЖАВА У РАШКОЈ ИЛИ СРБИЈА

Са крајем XI века окончана је и водећа улога Дукље међу српским земљама: Она је ово место заузимала 50—60 година, али га није могла трајно да задржи из више разлога. Територија Дукље је мала, а њено језгро сачињавају равничарски крајеви око Скадарског језера и Бојане, подељени на неколико жупа, међу које се не убрајају ни жупа Морача, нити жупа Оногашт (Никшић). Уз све то њена се територија налазила на крајњем југоисточном рубу српских земаља, стешњена између планина и без добрих природних саобраћајница, које би је повезивале, како са српским приморским областима, тако и са српским областима у унутрашњости. Од ових области у другој половини XI века све већи значај добија северни сусед Дукље — Раса или Рашка — која постаје политичко језгро српских земаља источно од Дрине. Територија новостворене државе била је неколико пута већа од Дукље, па и многолуднија. Њен владар велики жупан Вукан, заједно и у савезу с краљем Бодином, напада суседне византијске области између 1085. и 1090. године. Обојица су у тим нападима претрпела неуспех, па су услед тога имали територијалне губитке, а краљ Бодин је био чак и заробљен. Бодин се избавио из заробљеништва, али су после тога и његова држава и углед смањени. Водећа улога припада је великому жупану Вукану. Византија још 1091. године зазире од заједничких напада краља Бодина и Вукана, али све више од овог последњег.

Било је доволно разлога за опрез, поготово што је велики жупан вршио снажан притисак у правцу Косова поља, на тај начин што су његове чете продирају кроз погранично подручје. Византијски цар Алексије I Комнин покушао је то да спречи утврђивањем пограничног појаса. Лично је тамо дошао 1092. године у сектор који се зове „Зигон”, тачније у крај са Липљаном и околином на југу, па на север према Звечану, који није у Зигону и припада Вукану. Земљиште Зигона је било неравно, стрмо и мањом покријено шумама прашумског типа и због тога једва проходно. Цар Алексије I Комнин намеравао је да затвори све могуће пролазе на разне начине. Крећући се пешице и „овде наређујући да се ископају јарци, а тамо да се саграде дрвени торњеви, а онда где место дозвољава, заповеди да се сагrade куле од опеке или камена”. „Понегде би наредио да се у корену посече до неба високо дрвеће и да се постави по земљи. И тако преградивши пролазе непријатељима, врати се у престоницу”. (*Византијски извори III*, 386).

Граница је била на брзину и слабо утврђена. Оборено дрвеће када се осуши, као и дрвени торњеви, представљају запаљив материјал. Већ идуће године (1093) велики жупан Вукан продро је до Липљана и запалио га, што је приморало цара да крене с војском против њега. Цар Алексије је стигао у Скопље, а велики жупан Вукан у град Звечан, па је отуда упутио своје посланике с писмом цару. Правдао се да је морао да се брани, пошто су најпре византијски војни заповедници из Липљана напали његову земљу и

„нанели не малу штету Србији”. Обећао је још да ће дати таоце и да више неће нападати византијске територије. Цар Алексије I Комнин прихватио је Вуканово образложење и дата обећања, проценивши да је целисходније не кретати с војском из Скопља према Звечану, где га чека непријатељ на утврђеним положајима. Из поменутог писма сазнаје се за још један детаљ, да се у византијским изворима Вуканова држава зове већ тада Србија. Назив је одговарајући, пошто је та држава обухватала источну половину некадашње Србије, посебно и због тога што се власт рашких великих жупана ширила и на друге српске крајеве.

Велики жупан Вукан није предао таоце, па је византијски цар послao велику војску да га примора на извршење датих обавеза и на послушност. Када је византијска војска поставила свој логор у близини српског града Звечана, Вукан је са својим ратницима извршио ноћни препад на византијски логор у којем је побио много војника. Византијским заповедницима није преостало ништа друго, него да се са остатком војске повуку у правцу Цариграда. Пред српским великим жупаном отворило се цело Косово и он је са својим одредом запосео, не само Липљан 1094. године, већ се упутио према Скопљу пустошећи његову околину, да би затим заузео цео Полог (крај око Тетова и Гостивара), а потом се окренуо према Врању, пленећи и пустошећи у целом том крају. Отуда се вратио у своју земљу са великим и богатим пленом. Изгледа да је тада или нешто касније велики жупан Вукан вршио офанзивне акције и у правцу истока. Померио је у сваком случају државну границу преко Копаоника, запосевши долину Горњег Лаба, долину Топлице и Расине.

Освајање и пустошење значајних територија приморало је византијског цара да с војском крене у рат и он је исте године (1094) стигао до Липљана. Суочен са великим византијском војском велики српски жупан је сматрао за најцелисходније да ступи у преговоре и затражи мир, што је цар прихватио. Овог пута Вукан је предао таоце, међу којима су се налазила два његова синовца, Урош и Стефан Вукан, са још 20 „избраних жупана”. После ових догађаја престају за известан број година обавештења о Вукану. Византија је била забављена збивањима везаним за Први крсташки рат, будући да су крсташи (1096/7) прелазили преко њене територије, тако да је интересовање за српске земље опало. Велики жупан Вукан је још једном угрозио византијске интересе, потукавши једну њену војску 1106. године, а када му је запретила велика опасност од цара, он је на уобичајен начин ступио у преговоре, дао таоце и успоставио мир. Са успостављеним стањем биле су задовољне обе стране. Почетком XII века дошло је до значајних промена у западном делу Балканског полуострва. Угри (Мађари) заузели су целу Хрватску 1102. године и приклучили је својој држави. Следеће на удару биле су српске земље, а међу првима Босна.

### УДЕОНИ КНЕЗ СТЕФАН НЕМАЊА

Достојанство великог жупана после Десиног свргавања припало је Тихомиру, најстаријем брату Стефана Немање. Породица Стефана Немање била је у сродству и са великим жупаном Вуканом, односно његовим наследницима, и са дукљанском династијом. Немањин отац Завида склонио се за време „великог метежа” у Дукљу где му се око 1113. године родио најмлађи син Немања, који је у Рибници код Подгорице крштен по католичком обреду, пошто других свештеника тамо није било. Када су се прилике у Србији смриле, вратио се и Немањин отац са породицом, па је Немања по други пут крштен и то по православном обреду у цркви Св. Петра у Расу, који је сматран за „столно место”, односно престоницу тадашње Србије. Одлуком цара Манојла I Комнина, а вероватно и по неком редоследу наслеђивања, престо великог жупана припао је Тихомиру. Остало његова три брата: Страцимир, Мирослав и Немања, према устављеном обичају добијају „удеоне кнежевине”, односно засебне делове државне територије, којима су управљали и господарили у својству локалних владара. Страцимиру су припадли крајеви око Западне Мораве и северније од ње. Захумљем је господарио дужи низ година велики кнез Мирослав, док се удеона кнежевина Стефана Немање налазила на истоку државе. Она је обухватала жупе, односно речне долине, Ибар, Расину, Топлицу и Пусту реку, као и све крајеве између поменутих речних долина. Сва три удеона кнеза била су непосредно потчињена великому жупану, којем су дуговали

војну службу и друге обавезе, које су падале на терет њихових земаља. Удеони кнезови нису могли самостално да воде спољну, па ни верску политику, већ су се о свему договарали међусобно и у присуству великог жупана. Одлуке које су донете, постале су за све обавезујуће, а у случају непоштовања, удеони кнез би се изложио ризику да изгуби удеону кнежевину.

Постојање удеоних кнежевина одговарало је интересима Византије, пошто су оне слабиле политичко јединство српске државе. Увек су постојале могућности да избију сукоби између удеоних кнезова, па је њихову суревњивост подстицао и византијски цар. Једном приликом када се цар Манојло I Комнин приближио Нишу, позвао је Немању да му дође да би га видео. На цара је српски удеони кнез оставио снажан утисак, због чега је цар настојао да га што чврше веже за себе. У том циљу даровао му је жупу Глбочицу (Дубочицу), која обухвата ширу околину Лесковца, посебно долине Јабланице и Ветернице, а такође доделио му је и владаљачко достојанство („царски сан”), па га је тиме готово изједначио са великим жупаном. Био је то заиста вешт потез византијског василевса, јер је тиме убачена јабука раздора међу браћом српског великог жупана. За жупу Глбочицу, коју је добио у лични посед, Немања је дуговао војну службу непосредно византијском цару, а не и великом жупану. С друге стране, као удеони кнез, морао се потчињавати одлукама које би донели остали удеони кнезови заједно са великим жупаном. Створени су сви услови да избије сукоб између најмлађег и остale браћe.

Украшен владаљачким достојанством („царским саном”) и потчињен више византијском василевсу него српском великому жупану, Немања је почeo самостално да води верску политику у својој области. Подигао је најпре манастир посвећен пресветој Богородици на ушћу реке Косанице у Топлицу, код данашње Куршумлије, а убрзо је почeo да гради и храм посвећен светом Николи, такође код Куршумлије. Немањину самосталност у вођењу верске политике, а свакако и у другим пословима, нису одобравала његова браћа, пошто је то нарушавало јединство државе. Браћа су посетила Немању и опоменула га речима: „Шта радиш то, не договоривши се о томе с нама, што ти не приличи да радиш”. Немања је и поред опомене наставио са градњом започетог храма, па је на тај начин показивао да се у својој кнежевини понаша као самостални владар. Као удеони кнез у Србији, он је ипак морао да долази на саветовања, на којима присуствују сви удеони кнезови и велики жупан. Када је дошао на једно од таких саветовања, браћа су одлучила да ухапсе Немању и да га лише кнежевине, са образложењем: „јер није у јединству с нама”. Затворили су га у једну пећину код Раса, где се Немања заветовао светом Ђорђу да ће му подићи и посветити једну цркву ако га спасе. Немања се заиста избавио из заточеништва уз помоћ својих присталица, које се нису мириле с превеликим потчињавањем Србије византијском цару. Уз помоћ својих присталица Немања је прогнао тадашињег великог жупана Тихомира и браћу, па је уместо њега проглашен за великог жупана и јединог владара Србије.

### БОРБА ЗА ОПСТАНАК НА ПРЕСТОЛУ

Стефан Немања налазио се на престолу великог жупана 1168. године, а вероватно и нешто раније (1166). После извршеног преврата, Немањина браћа склонила су се на византијску територију. Са насталим променама у Србији није био сагласан цар Манојло I Комнин. Он је Немањи пружао подришку као удеоном кнезу, али када је Немања постао једини владар у Србији, то више није одговарало интересима Византије. Из ових разлога било је дозвољено Немањиној браћи да сакупе војску на византијској територији и да крену на Србију. Немања их је са својом војском сачекао јужно од града Звечана, код села по имениу Пантино, где је и дошло до одлучне битке. Победник је био Стефан Немања, док се његов најстарији брат Тихомир удавио у Ситници. Односи са Византијом нису били добри, па је византијски цар лично кренуо против новог српског великог жупана и приморао га на покорност 1168. године. Такво се стање одржало неколико година, а Стефан Немања је чекао прву прилику да пође у рат против византијског цара, као што су то чинили и сви његови претходници. Повољна прилика се указала 1171. године, пошто је тада дошло до млетачко-византијског рата. Српском великому жупану стављено је у изглед добијање потребне помоћи за рат, а он је са своје стране успостављао што чвршће везе са Угарском, па и далеком Немачком. Припреме за рат далеко су одмакле, али се у пролеће 1172. године Србија изненада нашла усамљена. Млетачку флоту захватила је нека епидемија и онеспособила за даља дејствова, а Угарска је успоставила пријатељске и савезничке односе са Византијом. Стефану Немањи није преостало ништа друго, него да обустави започете ратне операције, да ступи у преговоре и да прихвати све услове, које му буде наметнуо византијски цар, па чак и по цену личног понижења. Манојло I Комнин дозволио је Немањи да „приступи престолу откривене главе и голих руку до лаката, босих ногу, са везаним конопцем око врата, са мачем у руци”, доказавши на тај начин да се потпуно покорава царевој вољи. После свих ових догађаја, српски велики жупан је одведен у Цариград, да би украсио тријумфалну поворку византијског василевса. Показало се на крају да је велики српски државник умео веома добро да искористи своје формално понижење. Вративши се из Цариграда он је потпуно учврстио своју власт у земљи и средио своје односе са царем Манојлом I Комнином, а takoђe и са својом браћом, кнезом Мирославом и Страцимиром.

## ОСАМОСТАЉИВАЊЕ СРБИЈЕ И РАТ ПРОТИВ ВИЗАНТИЈЕ

Најтешња сарадња Стефана Немање са православном црквом и православним велможама, благотворно је деловала на сређивању стања у земљи и учвршћивању власти великог жупана. Мала или добро уређена српска држава била је способна да искористи прву повољну прилику за осамостаљивање од Византије. Када је умро цар Манојло Комнин (1180), Византију је захватила дуготрајна криза, која се непрекидно продубљавала. За кратко време изгубљене су практично све територије стечене у многоbroјним ратовима, које су цареви из династије Комнина водили пуних сто година. Угарској је пошло за руком да већ 1181. године врати под своју власт све оне земље, које јој је преотела Византија – Срем, Далмацију и део Хрватске. Босански бан Кулин раскинуо је вазалне односе са Византијом и постао вазал угарског краља. Када је угарска војска 1183. године започела са ратним операцијама дуж десне обале Дунава и десне обале Велике Мораве, у рат је ушла и Србија. Угарска и српска војска опустошиле су околину Ниша, па су потом продрле до Софије, али се овде угарски краљ нагодио са Византијом и вратио се у своју земљу. Стефан Немања је наставио да ратује, нападајући византијске територије на широком фронту. Од посебног значаја био је прдор његове војске у Дукљу, коју је у то доба под својом влашћу „силом држао грчки народ”, па се због тога прозвала „грчка област”. О чврстој власти Византинца у Дукљи сведочи и један докуменат из 1166. године, који је издат када је владао „вечни победник Манојло [Комнин], а [његов] намесник Далмације и Дукље био господин Изанације”. По Барском родослову дукљанског кнеза Радослава поставил је такође цар Манојло Комнин. Најјача византијска упоришта била су у градовима, па када је Немањина војска почела да их опседа, жалио се барски архиепископ Марин, да не очекује никакву помоћ од дукљанског кнеза Михаила, јер су га „притетнили његови ујаци” односно стричеви, Стефан Немања и браћа.

До краја 1185. године освојени су и порушени сви градови у Дукљи и Далмацији, с циљем да се тамо „истреби грчко име”. Били су то градови: Дањ, Сард, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ и „град славни Бар”. Град Котор је био поштеђен разарања, па је Немања пренео тамо „свој двор”, тачније једну од својих резиденција. Пустошење по градовима је било делимично и обухватило је пре свега Византинце, пошто Немања: „Народ свој у њима неповређен остави да служи држави његовој, са страхом и уреченим данком”. Запоседање Дукље и градова, према схватању Стефана Немање и његових синова, није имало завојевачки карактер, већ је то било уједињавање наследних земаља Стефана Немање. Према писању Стефана Првовенчаног, Немања: „Поврати Диоклитију и Далмацију, отачество и рођење своје, праву дедовину своју”. Запоседање Дукље и градова било је потпуно, па је у Котору издата једна исправа: „Године хиљаду сто осамдесет шесте, месеца

јануара, за време господина нашега Немање, жупана Рашке”. Тада је он послao у Котор са одређеним упутствима свог „сатника” (заповедника одреда од 100 ратника). Изгледа да је Бар уживао извесну аутономију до лета 1189. године. Тада се кнегиња Десислава, удовица великог кнеза Михаила, последњег владара из старе дукљанске династије, склонила у Дубровник (20. VIII 1189). У њеној пратњи налазио се барски архиепископ (надбискуп) Гргор, жупан Чрнха и жупан Црепун, казнац Грдомил и друга властела. Док је Немања са успехом потчињавао градове у Дукљи, његова браћа настојала су да освоје Дубровник и Корчулу. Приликом освајања Корчуле, Страцимир је доживео неуспех и од тада се Корчула осамосталила. Кнез Мирослав покушао је 1184. и 1185. године да заузме Дубровник. У другом покушају на изненађење Дубровчана нагло је прекинуо опсаду, по свој прилици због тога што је Дубровник узео у заштиту нормански краљ. Нормани су у то доба били Немањини природни савезници, због тога што су баш 1185. године заузели Драч, Солун и друге градове у Византији. Са припајањем Дукље и њених градова, цело Приморје између Љеша и ушћа Цетине, изузев града Дубровника, нашло се под влашћу Стефана Немање и његове браће. Територија његовог брата великог кнеза хумског Мирослава допирала је до Цетине већ 1180. године. Тада су његову заштиту уживали Качићи из Омиша и околине.

Знатно већа освајања извршио је српски велики жупан у правцу истока и југоистока између 1183. и 1189. године. Тада су освојени и разрушени градови у долини Тимока: Сврљиг, Равни и Козаљ (Кожель), затим, градови југозападно од Софије: Перник, Стоб, Земљи (Земун), Велбужд (Ћустендил) и Житомитски. На тај начин Немања је у правцу истока успоставио контролу над територијом између долине Белог Тимока на северу, па на југ до долине Горње Струме. Велика освајања извршена су и у правцу југоистока, где су освојени градови: Скопље, Лешак и Градц у Пологу, као и Призрен. Све што се налазило северније од линије: Велбужд, Скопље и Полог, припадало је српском великому жупану. Он је лично придавао највећи значај „славном граду Нишу”, који је намеравао да претвори у престоницу српске државе. Избором Ниша за престоницу, најважније раскрснице путева на Балкану, далековидни српски државник упозорио је своју властелу и народ, да окосницу будуће српске државе треба да чине долине Јужне и Велике Мораве. Проћи ће многе деценије док ова порука буде прихваћена и остварена.

Стефану Немањи било је од почетка јасно да ће тешко сачувати простор који је ставио под своју контролу. За простор на истоку била је заинтересована и тек обновљена бугарска држава под вођством Петра и Асена, који су успели у устанку да се осамостале од Византије 1186. године. Установе је помагао српски велики жупан, с циљем да ослаби притисак византијске војске на своје границе. До олакшања је дошло, али привремено. У таквим

околностима Немања је настојао да добије опипљиву подршку немачког цара Фридриха I Барбаросе. На Западу су вршене велике припреме за Трећи крсташки рат у којем су узели учешћа немачки цар Фридрих Барбароса, француски краљ Филип II Август и енглески краљ Ричард I Лавово Срце. Војска немачких крсташа требало је да се креће копненим путем преко Угарске до Београда, а онда даље „војничким путем“ до Браничева, Ниша, Софије и Цариграда. Српски велики жупан је благовремено био обавештен о овим плановима, по свој прилици на тај начин што је још од доласка на власт одржавао везу са немачким двором. Сазнао је да ће у рат кренути огромна војска и тачно проценio да се таквој сили не може и не треба супротстављати, већ њену снагу треба искористити за учвршћивање власнитог положаја у тек освојеним крајевима. У том циљу послao је своје посланство немачком цару удалеки Нирнберг крајем 1188. године. Српско посланство је на уобичајен начин исказalo велико поштовање према Фридриху Барбароси и обавестило га да му српски велики жупан припрема свечани дочек у Нишу. Мисија је у потпуности успела, па се посланство вратило у Србију са богатим даровима од немачког цара.

У лето 1189. године велика крсташка војска под заповедништвом цара Фридриха Барбаросе прешла је на десну обалу Дунава код Браничева, па се упутила старим војничким путем према Нишу. На овој деоници пута војска је наилазила на разне препреке и тешкоће, а када се приближила Нишу, Стефан Немања је са братом Страсимиrom изашао у сусрет немачком цару, да би му лично исказao своје поштовање. У Нишу је немачка војска добила на поклон велику количину хране, посебно у живој стоци, овцама и воловима, затим, довољну количину јечма и вина, док су за цара и пратњу одабрани посебни дарови. После изменjenih дарова започети су непосредни преговори између немачког цара и српског великог жупана 29. VII 1189. године у Нишу. Немања је обавестио свог уваженог госта да је са браћом Страсимиром и Мирославом заузео Ниш и ширу околину све до Софије. Био је спреман да ратује у свим правцима, ако немачки цар нападне Византију, он ће га помоћи са свом својом војском, која броји 20.000 ратника. За освојене територије Немања је желео да постане вазал Фридриха I Барбаросе, који би му опет као свом вазалу пружао потребну подршку у сукобу са Византијом. Да би српско-немачке везе биле што чвршће, договорена је женидба између Тољена, сина хумског кнеза Мирослава и ћерке истарског маркграфа и титуларног хрватског херцега Берхтолда од Андекса, који је имао важну улогу у српско-немачким преговорима. Немачки цар је прихватио део предлога. Он није желео на Балкану да поведе рат против Византије, па Немања није ни постао његов вазал, мада су њихови односи били пријатељски са изгледом да постану савезнички. За српско-немачку сарадњу сазнало се у Цариграду, па су Византинци правили велике сметње крсташима, који су се кретали од Ниша за Софију и Једрене, што је опет

одговарало српским интересима. Када су се односи између Немаца и Византијана заоштрили до те мере да је претио рат, Фридрих Барбароса је намеравао да позове у помоћ Стефана Немању и његову војску, али га цареви посланици нису нашли у близини, пошто је ратовао у удаљеним пределима. Почетком 1190. године дошло је до споразума између византијског цара Исака II Анђела и немачког цара, по којем су византијске власти испуниле све захтеве надмоћног противника. Уступљени су бродови за пребацивање крсташа у Малу Азију и обећано је снабдевање храном. У пролеће 1190. године Фридрих I Барбароса је с војском прешао у Малу Азију, али се његов поход нагло завршио несрћним случајем, пошто се цар приликом преласка једне реке утопио.

### КРАЈ РАТА СА ВИЗАНТИЈОМ И УСПОСТАВЉАЊЕ НОВИХ ГРАНИЦА

Прелазак крсташа у Азију и изненадна смрт цара Фридриха I Барбаросе ослободили су Византију присуства велике и туђе војске, што јој је омогућило да приступи поновном запоседању изгубљених територија. Простор између Дунава и планине Балкана запосели су Бугари, док се подручје између Ниша и Софије налазило под контролом српског великог жупана. Суочен са таквим стањем, византијски цар Исак II Анђео покушао је да потчини и Србе и Бугаре. Касно ујесен 1190. године цар је са својом војском кренуо из Филипопоља (Пловдива) против српског великог жупана. До одлучне битке између српских и византијских ратника дошло је негде на Јужној Морави. Победа је тада припала византијском василевсу, али је српска војска била способна да и даље пружа велики отпор, са ослонцем на дубоко залеђе. Оба владара проценили су за најцелисходније да се питање спорних територија реши преговорима. Стефан Немања препустио је цару Исаку II Анђелу сав простор који лежи источно од Велике и Јужне Мораве, укључујући и град Ниш, а на југоистоку градове Призрен и Скопље, као и жупу Полог. Били су то крајеви које је српски велики жупан, по свој прилици, последње освојио. На северу је Подунавље са Браничевом и Београдом сматрано византијском територијом, коју је најчешће угрожавала Угарска. Успостављање мирних и савезничких односа између Србије и Византије учвршћено је склапањем брака између Немањиног сина Стефана и Евдокије, синовице цара Исака II. Тада је српски велики жупан признао врховну власт византијског василеса, али је то било више формално и није претпостављало потчињавање Србије као у доба цара Манојла I Комнина. Средивши своје односе са Стефаном Немањом, Исак II се упутио према Нишу, а затим до Београда, где се сусрео са угарским краљем. Била је то последња посета Београду једног византијског цара.

Велики српски државник успео је чак и војнички пораз да искористи на најбољи начин, за своје добро и добро српске државе. После пораза на Морави, Стефан Немања се ородио са царском династијом Анђела, постао је савезник Византије, стекао њену заштиту и задржао велики део освојених територија. Према казивању Стефана Немање и његовог сина Саве, Србији су 1190. године коначно приклучене следеће области и жупе: стара историјска област Дукља или Зета с градовима, жупе Горњи и Доњи Пилот око Дрима, које су освојене од Арбанаса, док су од Византије освојене жупе у данашњој Метохији: Патково, Хвостно, Подримље и Кострц, а на Косову: жупа Дршковина (данас Дреница), Ситница, Липљан и Лаб, према обалама Јужне Мораве: жупа Глобочица (код Лесковца), жупа Реке (Пуста Река) и Ушка северније (положај непознат), на саставу Јужне и Западне Мораве жупа Загрлата, на десној обали Поморавље, на левој обали источно од Гледићке планине жупе: Левач, Белица, Горња Лепеница и Доња Лепеница. Са присајењима обласним и жупама у новим оквирима српске државе нашли су се, поред Зете и Пилота, цело Косово и Метохија без Призрена и околине, затим, приобални појас уз леву обалу Јужне и Велике Мораве са Глобочицом на Југу и Доњом Лепеницом на северу. На тај начин територија српске државе простирала се у правцу истока до Јужне и Велике Мораве, прелазећи местимично и на десну обалу поменутих река, пошто је Србији припадао град Равно (Ћуприја) и жупа Поморавље. Краће речено цео простор од Грделичке клисуре на југу, па до долине реке Јасенице на северу, налазио се у новим оквирима српске државе. Од Грделичке клисуре граница се повијала према југозападу све до ушћа Дрима, остављајући на византијској страни: Врање, Инゴште, Горњу Мораву, Прешево, Призрен, Скопље и Полог, као и све територије које су лежале јужније

Од ушћа Дрима у Јадранско море, државна граница се поклапала са обалском линијом све до ушћа Цетине. На том простору једино Дубровник са најужом околином није припадао Србији. Сва остала насеља од Омиша и Макарске на северу па до Улциња на југу била су под влашћу српског великог жупана. Као интегрални делови српске државе сматрале су се старе српске земље: Зета (Дукља), Травунија (Требиње) са Конавлима, Захумље и континентални део Неретљанске области, тада већ познат као Крајина, као и острво Мљет. Управо у то доба од Захумља се осамосталило острво Корчула, које Немањина браћа нису успела да потчине.

За разлику од источних, јужних и југозападних граница, обавештења о северним и западним границама знатно су оскуднија. Позадано се зна да је у то доба Дрина једним делом свог тока одвајала Босну „од остале Србије”, али не од ушћа, већ средњим и горњим током. Нема никакве сумње да је територија српске државе у правцу севера прелазила долину Западне Мораве, а пошто је околина данашњег Ваљева од увек улазила у састав средњовековне Србије, онда су се унутар државних граница налазиле следеће планине: Рудник, Сувобор, Маљен, Повлен, Јабланик, Медведник, Соколска планина, Јагодња, Борања и Гучево. Краће речено, северна граница се

простирада између Дрине и Велике Мораве неправилном линијом која спаја долине Јадра и Јасенице. За крајеве који су се простирали северније према Сави и Дунаву не може се поуздано рећи шта је припадало Србији, а шта Уграској. Западна граница ишла је узводно дуж Дрине, па је код Вишеграда скретала у правцу југозапада, прелазећи преко планинских масива: Јахорине, Бјелашнице, Трескавице и Битовње, тако да је цела долина Неретве улазила у састав српске државе. Западно од Неретве под влашћу великог жупана биле су жупе: Вечерићи, Велика и Имота, као и већ поменута Крајина, која обухвата цело Макарско приморје.

#### СУВЕРЕНА ДРЖАВА И УДЕОНЕ КНЕЖЕВИНЕ

Ширење државне територије Србије и симболично признавање врховне власти византијског цара, непосредно је утицало на схватање о државној самосталности, као и на схватање о величини Србије. За све области и жупе које је Стефан Немања припојио својој држави, изричito се наглашава у савременим изворима да су оне сачињавале Немањину „дедину”. Српски велики жупан је само „обновио”, „учврстио” и „уздигао” своју пропалу „дедину”, на тај начин што је прибавио, стекао или опет пронашао, све области и жупе које су побројане. Употреба наведених израза у изворима јасно сведочи да су сви припојени крајеви у етничком погледу тада, а свакако и раније, били претежно насељени Србима, као и да су повремено и привремено улазили у састав српских политичких јединица. Када је саксонски војвода Хенрих Лав 1172. године путовао за Цариград и дошао до Равног (Ћуприја), сазнао је да у граду живе Срби, који признају власт византијског цара. То само потврђује да су Срби поодавно живели на обе обале Велике Мораве, али да су у то доба били под непосредном влашћу Византије и њеног цара. Према томе све припојене жупе, које су биле насељене Србима, Немањини савременици су с разлогом сматрали интегралним деловима „Земље српске”.

Успостављањем пријатељских и савезничких односа између Србије и Византије после битке на Морави (1190), византијски цар је на посредан или непосредан начин признао да Србији припадају све горе поменуте жупе, признавши истовремено и нову српско-византијску границу. Српска држава је баш тада и стварно и формално прибавила политичку самосталност, на челу са својим сувереним владаром, великим жупаном. Стефан Немања је био свестан насталих промена, па је то на сажет начин саопштио неколико година касније у првој хиландарској повељи. Он најпре истиче у уводном делу повеље, да је људима Бог поставио неке владаре за цареве, друге за кнезове, а треће за господаре („владике”), па тако „премилостиви Бог утврди Грке царевима, а Угре краљевима”, па онда и њега постави за „великога жупана”. Према Немањиним речима, политичка самосталност српске државе и суворенитет владара имају дугу традицију, пошто Бог „по многој својој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадре-

довима и нашим дедовима да владају овом земљом српском". Суверенитет српских владара је неоспоран из најдаљих времена и он по тадашњем схватању зависи искључиво од божје милости, уосталом као и суверенитет свих хришћанских владара. Но и поред тога Немања није занемарио чињеницу да између држава постоји разлика, као и да се та разлика исказује стварним или замишљеним хијерархијским поретком. На хијерархијској лествици српски велики жупан заузима ниже место и од угарског краља и од византијског цара, који има искључиво право на врх замишљене лествице. Све то није најмање не утиче на суверенитет српског владара у својој држави.

Стефан Немања није управљао својом државом на централистички начин и уз помоћ разгранатог управног апарата. Према устављеном обичају он је делио власт у земљи најпре са својом браћом, Страцимиром и Мирославом, а касније и са синовима, Вуканом и Раствком. Немањин брат Мирослав господар је Зехумљем или Хумском Земљом, са центрима у Стону и Благају, а носио је титулу великог кнеза хумског. Титула великог кнеза припадала је и другом Немањином брату Страцимиру, чија је удеона кнежевина обухватала долину Западне Мораве, као и крајеве северно од речне долине. Једна од његових резиденција налазила се по свој прилици у близини данашњег Чачка. После припајања Дукље, Стефан Немања је основао и трећу удеону кнежевину, по свој прилици већ 1189. године, коју је поверио свом најстаријем сину Вукану. Његова кнежевина обухватала је 1195. године: Дукљу, Далмацију, Травунију, Топлицу и Хостно. По угледу на старе дукљанске владаре Вукан у својој области носи титулу „краља“ већ 1197. године, али је он у држави Немањића званично сматран великим кнезом. Титулом краља окитиће се и Вуканов син Ђорђе (1208), међутим та је титула имала само локални значај. Велики кнез Вукан управљао је својом кнежевином уз помоћ представника власти, који су њему лично били потчињени. Међу њима се неко време налазио и кнез Котора, а вероватно и старешине осталих градских насеља у Дукљи или Зети. Крајем 1190. а свакако у току 1191. године, достојанство великог кнеза хумског било је додељено Раствку, најмлађем Немањином сину, који ће се добровољно одрећи овог достојанства, да би постао светогорски монах. Нису познате све појединости како је велики кнез хумски Мирослав уклоњен из Захумља, али после Раствковог повлачења у Свету Гору, удеони кнезови у Захумљу постају Мирослављеви синови. Трећи Немањин син Стефан, који је био ожењен византијском принцезом Евдокијом, није имао посебну удеону кнежевину, пошто је био предодређен за наследника српског великог жупана.

Удеони кнезови у својим кнежевинама и српски велики жупан у преосталом и највећем делу државне територије, ослањали су се на једноставан и ефикасан управни апарат. Најугледнији представници цивилних власти у централној управи били су казнаци и тепчије. Казнац се бринуо о редовном убирању свих прихода који припадају владару, удеоном кнезу или великому жупану, док је тепчија водио рачуна о владаревим земљопоседима.

Обојица су по потреби обављали и друге послове. У локалној управи најугледније место припадало је жупанима. Титула жупана је веома стара и носили су је најпре старешине словенских родова и племена, који су постепено укључени у државни управни апарат. Војни послови долазили су у надлежност војних заповедника – војвода. Заповедници мањих јединица од 100 ратника звали су се „сатници“.

### НАСЛЕДНИЦИ СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Стефан Немања је свој престо и врховну власт у Србији предао свом сину великому жупану Стефану Немањићу 1196. године, док је најстаријем сину Вукану дао велику удеону кнежевину, која је обухватала: Дукљу, Далмацију, Требиње, Топлицу и Хвостно. Удеони кнез је у својој кнежевини уживао велику самосталност, али је ипак морао да признаје врховну власт великог жупана. Све док је Немања владао земљом, Вукан се тако и понашао, али када је врховна власт пренета на његовог брата Стефана, изгледа да се она није осећала у Вукановој кнежевини. У три каторска документа, која су настала од 1197. до 1200. године, помиње се власт „краља“ Вукана, као и власт његових кнезова које је поставио у Котору, кнеза Богдана (1197) и кнеза Десимира (1199, 1200). О врховној власти великог жупана Стефана нема ни помена. Вуканово понашање кажњено је врло брзо одузимањем одређених територија. Он је још 1197. титулisan као „краљ“ (rex) Дукље, Далмације, Требиња, Топлице и Хвостне, али се зато 1199. и 1200. године у његовој титулaturи поименично не наводи ниједна од ових земаља, што не представља неку случајност. Вукан је без сумње и тада господарио Дукљом и Далмацијом, можда и Требињем, али не више Топлицом и Хвостном. То се закључује на основу чињенице, што је велики жупан Стефан Немањић поклонио бројна села Хиландару управо у Хвостну и Дршковини 1200. или 1201. године. Српски велики жупан одузео је Вукану и Котор најкасније 1201. године и тамо поставио свог кнеза Венецијанца Лаура Зана, који му се у септембру месецу заклео на верност.

О заоштравању односа између Вукана и Стефана сведоче и друге чињенице. Када је Стефан отерао своју жену Евдокију, ћерку цара Алексија III, 1200. или 1201. године, његов брат Вукан дочекао је бившу снаху с почастима и омогућио јој да преко Драча оде у Цариград. Са кидањем брачне везе, српски велики жупан раскинуо је пријатељске и савезничке односе са Византијом, а истовремено и са симболичном потчињености византијском цару. У то време Стефан Немањић се није плашио никакве одмазде свог бившег таста, пошто се Византија налазила у најдубљој кризи. Оставши без помоћи из Византије, настојао је да стекне подршку моћног папе Иноћентија III (1198–1216). На то га је приморавао и притисак из Угарске, која је

искористила раздор између синова великог кнеза Мирослава, па је привремено наметнула своју власт Хумској Земљи 1198. године. Било је и других разлога који су српског великог жупана упућивали на сарадњу са Римом. Ближи контакти са папом успостављени су већ 1199. године, а убрзо му се Стефан Немањић обратио с молбом да му пошаље краљевску круну. Са стицањем краљевске круне, српски владар и српска држава стекли би међународно признање. Папа Иноћентије III био је спреман да испуни молбу српског великог жупана, па је већ одредио и свог изасланника (легата) који ће обавити крунисање. Крунисање ипак није обављено, због противљења угарског краља, можда на подстицај великог кнеза Вукана, који се поносио краљевском титулом и којег је папа помињао као „светлог краља Дукље и Далмације“. Треба ипак приметити да је између папе и „краља“ Вукана постојала жива сарадња на прелазу из XII у XIII век, која је проистекла из присуства већег броја католика у приморским градовима, деловања Барске надбискупије и њених бискупија у удедној кнежевини Вукана Немањића.

Разлоги за сукоб међу браћом непрекидно су се множили. Вукан је на неки начин склопио савез са угарским краљем Емериком (1196–1204), можда преко Захумља, да уз његову помоћ преузме власт у Србији. Заједничким и великим снагама они су напали Стефана Немањића у пролеће или најкасније у лето 1202. године и протерали га из државе. Био је то само почетак грађанског рата који је избио свом жестином. Стефан се касније жалио на Вукана: „Јер изведе иноплеменике на отачаство своје, и одузе ми земље и опустоши их“. Поставши господар тадашње српске државе, Вукан се више не кити дукљанском титулом „краља“, већ узима титулу „великог жупана“, који влада „својом српском земљом и зетском страном и поморским градовима и нишевским пределима“. Стицање врховне власти Вукан је платио превисоком ценом, пошто је угарски краљ сматрао да је тада под своју врховну власт ставио и српског великог жупана и Србију. Од тог времена па до 1918. године Србија се помиње у титулатурама угарских краљева. Но и поред тога, угарски краљ Емерик залагао се код папе Иноћентија III да Вукана крунише за краља. Папа је и овог пута био спреман да пошаље круну једном од Немањићних синова, али се није превише журио да то учини. Он је најпре наложио архиепископу Калоче у Угарској (март 1203) да оде у Србију, па да у католичкој вери учврсти српског владара, властелу и епископе и да их разреши покорности цариградском патријарху. Шта је у том погледу урађено, тешко је рећи, али од крунисања ништа није било.

Упад угарске војске у Србију и потчињавање српске државе изазвао је нездадовољство и у Босни и у Бугарској. Босански бан Кулин одметнуо се од угарског краља, чији је вазал био две деценије. Бан Кулин је био у сродству с Немањићима, пошто је његовом сестром био ожењен хумски кнез Мирослав, али је зато бар од 1199. године био у непријатељским односима са Вуканом, који га је оптуживао код папе да помаже јеретике. Из те тужбе

изродиле су се велике неприлике за босанског бана, пошто је требало да уследи оружана интервенција угарског краља. Извесно је да је Кулин напао Вукана, па је непосредно или посредно пружио помоћ Стефану, после чега је уследила интервенција краља Емерика у новембру 1202. године. Захваљујући томе, као и својим снагама, Вукан се одржао на власти и у пролеће 1203. године.

На слабљење његовог положаја највише је на посредан начин допринео бугарски цар Калојан (1197 – 1207). Крајем XII и почетком XIII века обновљена Бугарска усмерила је своју експанзију и на некадашње византијске територије у долини Велике Мораве, око Браничева, Београда и Сирмијума, на које је претендовала и повремено држала Угарска. Када се угарски краљ нашао у рату са чешким краљем, бугарски цар Калојан са својом војском и одредима Кумана упао је у лето 1203. године у спорене области, а истовремено и у Србију. Највише је настрадала Србија, пошто су Кумани одвели у ропство многе поданике великог жупана Вукана. Ниш и целу нишку област заузео је бугарски цар Калојан. Од тог времена положај Вуканов у земљи нагло се погоршавао, па је папа покушао да му помогне, саветујући бугарском владара (ујесен 1203) да закључи мир са српским великим жупаном. Овакво је стање искористио Стефан Немањић, који је постепено учвршио своју власт у појединим деловима државе. Како је у томе успевао, остаје непознато, али није искључено да је помоћ добијао из Босне. Врховна власт припадала је Вукану и 1204. године, пошто су и тада разматране могућности добијања краљевске круне, мада је његов положај постајао из дана у дан све несигуруји. На већу помоћ из Угарске није се више могло рачунати јер се краљ Емерик налазио у рату са братом Андријом, а онда је ујесен 1204. године умро.

До заустављања братоубилачког рата морало је доћи из више разлога, а не само због ускраћене угарске помоћи. На посредан начин утицао је и добро познати догађај од светско историјског значаја. Крстаси Четвртог крсташког рата освојили су Цариград 13. априла 1204. године и бесомучно га пљачкали три дана и три ноћи. Задобијен је огроман пленац, па Вилардуен, историчар крсташа пише: „Од како је света, ни у једном граду није добијен толики пленац“. Срушена је империја и освојен град на који су Јужни и Источни Словени гледали вековима с усхићењем и дивљењем. Овај је догађај морао оставити снажан утисак и на зарађене стране у Србији. Наставак грађанског рата више није био могућ, пошто је земља у вишегодишњим борбама била потпуно упропашћена. У таквим ратовима не може бити ни правог победника, пошто гину најбољи изданици једног те истог народа. Остају само велике жртве, пустош, стид и срам на обе стране. Мир је био неопходан и Вукану и Стефану, па су борбе заустављене крајем 1204. или у току 1205. године. Садржина мировног уговора није позната, али се на основу успостављених односа може закључити да је Стефан Немањић остао на престолу великог жупана и да је њему припадала врховна власт у држави, док је Вукан као велики кнез задржао своју удеону кнежевину.

Последице грађанског рата биле су страшне. Кратко их је описао велики жупан Стефан, а допунио Доментијан у наводном писму, које је Стефан послao свом брату Сави у Хиландар. У писму он каже: „оскврни се земља наша нашим безакоњима, и постаде убијена крвљу, и упадосмо у ропство иноплеменика [туђинаца], и непријатељи наши поругаше нам се због нашег безакоња. Јер када иноплеменици дођоше, ваистину опустеше отачество светога, и сабрано преподобним [Немањом] са свију страна разграбише, једни падоше од оружја, други бише одведені у ропство, други изгубише сво име и телесној ништети предадоше се“. Временом су туђинци борбом били пртерани или истребљени, али: „после њих дође други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли, и сатвори свој други плен већи од првога, веома не волећи наш род, стрељајући без стреле и бодући без копља, и секући без мача, и убијајући без шибе, а просто рећи гонећи без ногу, и хватајући без руку, и колући без ножа, и ходећи без икаквог оружја и полажући толика тела мртва“. Према наведеном цитату, жртве грађанског рата биле су превелике, колико због пустошења војника, још више због глади која је завладала у земљи.

## ЗАПОСЕДАЊЕ НОВИХ КРАЈЕВА И ОДБРАНА НЕМАЊИНОГ НАСЛЕЂА

Када су вође крсташа ушле у освојени Цариград (1204) и отпочеле међусобно да деле византијске земље, Србија у томе није имала никаквог учешћа, пошто се тада налазила у грађанском рату. Од свих освојених византијских области створено је Латинско царство, али оно није имало чврсту државну организацију, због тога што је било састављено од више вазалних, а у основи, самосталних држава. Један од вођа крсташа, гроф Балдуин Фландријски изабран је за цара са седиштем у Цариграду, али ће га већ идуће године наследити брат Хенрик Фландријски. Цар је непосредно господарио једном четвртином освојених земаља, које су груписане око обала Мраморног мора. Друга по значају и величини била је Солунска краљевина, којом је загосподарио маркиз Бонифације Монфератски. Под његовом влашћу нашла се и Света Гора. На Пелопонезу је створена Ахајска

кнежевина или Мореја, а на полуострву Атици и Беотији, Атинско војводство. Највећи део освојених земаља, три осмине, требао је да припадне Венецији, која је организовала освајање Цариграда, али се она задовољила запоседањем најважнијих приморских градова, острва у Јонском и Јеgeјском мору, као и једног дела Цариграда (3/8).

Крсташима није пошло за руком да запоседну све византијске територије, посебно оне најисточније и најзападније. Од тих грчких земаља у западној Малој Азији, уз велике напоре, Теодор Ласкарис, зет цара Алексија III Анђела, успео је да оснује Никејско царство, са седиштем у граду Никеји. Када је у Никеју пребегао из Цариграда васељенски патријарх, Никеја је постепено почела да преузима улогу некадашњег Цариграда, односно Византије. Од грчких земаља на западу, тачније у Епиру са седиштем у граду Арти, створена је Епирска држава на челу са Михаилом Анђелом, братом од стрица Алексија III Анђела. Раније или касније Србија ће доћи у додир са свим новоствореним државама, а са некима врло брзо.

За разлику од Србије, Бугарска је узела учешће у распаду и деоби византијских земаља, па се због тога сукобила са крсташима. Бугарски цар Калојан нанео је тежак пораз крсташима априла 1205. године и заробио Балдуина Фландријског. Латинско царство било је из темеља уздрмано. Ратујући против крсташа и ширећи своју државу на све стране, Калојан је октобра 1207. године погинуо приликом опсаде Солуна. После Калојанове погибије у Бугарској су избили нереди. Больари су избрали за цара Борила, Калојановог сестрића, али су постојала још два Калојанова сестрића, које је Борил као потенцијалне претенденте на престо почeo да прогони. Један од њих Алексије Слав осамосталио се у Родопима (југозападна Бугарска), док је други по имениу Стрез морао да побегне на двор српског великог жупана Стефана. Бугарски цар Борил није се задовољио прогонима својих рођака, већ је 1208. године ушао у рат против крсташа, али је претрпео тежак пораз од Хенрика Фландријског (1206 – 1216).

Настале заплете искористио је Стефан Немањић па је 1208. године припојио својој држави: град Ниш и целу Нишку област, Липљан, односно јужни део Косова, Мораву – данас долину Биначке Мораве и Гњилане, Врање, односно шире подручје истоименог града, затим, град Призрен и Призренску област, најзад, Горњи и Доњи Полог, данас, ширу околину Гостивара и Тетова. Све је ове градове и крајеве својевремено освојио Стефан Немања, али их је изгубио после битке на Морави. Из тих разлога Стефан Првовенчани приписује заслуге за освајање наведених територија свом родитељу. Између 1190. и 1208. године било је и других територијалних промена. Вука Немањић је 1202. држао Ниш са околином, али му је то преотео Калојан, који је уосталом постао господар и Липљана и свих земаља што их је српски велики жупан приододао свом отачству 1208. године.

Располажући недовољним снагама за веће офанзивне акције, пошто је Србија била иссрпена и ослабљена грађанским ратом, Стефан Немањић је био принуђен да се више ослања на дипломатску вештину, него на оружје,

уколико је желео да сачува нове тековине. У том циљу, он је пружио потребну помоћ Стрезу, који се склонио код њега. Захваљујући помоћи коју је добио и подршци једног дела бугарских бољара, Стрезу је пошло за руком да се учврсти у долини Вардарца са центром у граду Просеку. Одатле је он ширио своју власт на север до Скопља, на југ до Бера, на исток до Струме и на запад према Охриду. Велики српски жупан сматрао је Стреза бар у почетку својим вазалом, истичући да га је примио „као драгог сина”, односно, као старији млађег. Убрзо су њихови односи постали само савезнички, да би касније постали изразито непријатељски. Стефану је Стрез био неопходан као савезник да би се успешно супротстављао цару Борилу, али је Стрез био крајње превртљив, па је већ 1209. године прешао на Борилову страну, па се српски велики жупан нашао у веома тешком положају. На срећу и Борил и Стрез ушли су у сукоб са Латинима у којем су поражени, сваки појединачно, што их је приморало на мир, да би касније Борил (1213) постао савезник цара Хенрика Фландијског.

Успостављање пријатељских односа (јесен 1213) између Хенрика Фландријског и Борила, с једне стране, и непријатељско држање Стреза, с друге стране, озбиљно су угрозили Србију и са истока и са југа. Већ идуће године (1214) Борил и његов зет Хенрик (српски „Филандар“) кренули су против Србије и стigli до Ниша. Овде су Срби изненадним ноћним нападом унели велику пометњу у редове њихових војника, који су међусобно почели да се унијају, па су се после претрпљених губитака и Бугари и Латини повукли. Велики српски жупан приказао је тај догађај као чудо св. Симеона, повукли. Велики српски жупан приказао је тај догађај као чудо св. Симеона, повукли. Велики српски жупан приказао је тај догађај као чудо св. Симеона, повукли. Велики српски жупан приказао је тај догађај као чудо св. Симеона, повукли.

Без посебног усаглашавања офањивних акција са Борилом и Хенриком, или не и без неопходних обавештења, Србију је напао и владар Епира Михаило I Анђео. Он је освојио Драч, као и приобални појас у данашњој Албанији, а онда се усмерио према српској држави, па је заузео Скадар са околином. Освајање је извршио у оно време, пише Стефан Првовенчани, „када сам се био далеко од те стране“. Највероватније, када је Стефан био заузет ратовањем око Ниша. Изгубљени град, српски велики жупан покушао је да врати дипломатским путем, па је господару Епира послао

једно писмо, а онда се помолио Богу и светом Симеоне да му помогну. Догодило се право чудо, пошто су свети Симеон и свети Ђорђе одузели живот Михаилу I Анђелу. У ствари, убио га је један његов слуга у кревету 1214. године. И тај је догађај приказан као чудо светога Симеона, који је избављао српску државу из највећих тешкоћа.

Недаће су се низале једна за другом, као да им краја нема. Латински цар Хенрик Фландријски (српски „Јерис Филандар“) ступио је у савез са угарским краљем Андријом II (1205 – 1235), да би заједно напали Србију. Први са истока, а други са севера, с планом да се састану у Нишу. Над Србијом се надвила велика опасност. Стефан Немањић се припремио за борбу. Примио је већ и благослов од свог брата архимандрита Саве, а свакако се са њим о свему посаветовао. У тим драматичним тренуцима стигло је посланство од угарског краља, које је предложило преговоре. Предлог је прихваћен, па су се угарски краљ Андрија и српски велики жупан Стефан „состали на међи отачства мојега, у граду Равном (Ћуприји)“. Преговори који су овде вођени, окончани су са успехом за обе стране, што је прослављено свечаностима које су трајале 12 дана. Ослобођен пристиска са севера, Стефан је своје ратнике послао према Нишу, па је Хенрик Фландријски са својом војском упао у унапред припремљену клопку. Захваљујући интервенцији угарског краља, он и његова војска једва су извукли живу главу. Сви ови драматични догађаји збили су се око празника Васкресења Господњег 1215. године. Успешно окончане преговоре са угарским краљем и успешне борбе против Латина, српски велики жупан приказује као једно од великих чуда светога Симеона. Било је то његово дубоко уверење, пошто се Србија тада заиста спасавала на чудноват начин, мудрошћу и храброшћу браће Саве и Стефана Немањића. Обојица су без сумње радили плански и на учвршћивању култа светог Симеона, њиховог родитеља и оснивача династије, која је требало да влада Србијом деценијама и вековима.

### КРАЉЕВСКА КРУНА

Стефан Немањић је после неколико драматичних година успео да својој држави осигура мир, који је искоришћен на најбољи начин. Из Бугарске и Латинског царства није претила опасност, док су са Угарском успостављени пријатељски односи. Већа изненађења су могла наћи из Епирске државе, којој је на челу био енергични, ратоборни и амбициозни деспот Теодор Анђео (1214 – 1224, цар 1224 – 1230). Ширећи се на све стране, Епирска је држава под његовом влашћу доживела необично брз успон. Стефану Немањићу било је јасно каквог је суседа добио, већ од тренутка када је деспот Теодор ступио на власт. Настојећи да успостави добре и пријатељске односе са својим млађим и ратоборним суседом, Стефан је удао своју сестру за Теодоровог брата Манојла већ око 1216. године. Поред сарадње са Епирском деспотовином, за српског великог жупана били су од

највећег значаја пријатељски односи са Венецијом, тада највећом силом на Балкану и Источном Медитерану. Он се овој великој сили приближио највероватније 1207. или 1208. године, пошто се у то доба оженио Аном Дандоло, унуком млетачког дужда Енрика Дандоло. Ослободивши се спољног притиска, Стефан се позабавио сређивањем стања у земљи. Потчинио је великог хумског кнеза Петра, а Хумску Земљу поделио на три дела. Западни део дао је кнезу Петру, централни део кнезу Андрији, а источни је ставио под непосредну своју власт, вероватно већ 1208. а најкасније 1216. године.

Средивши своје односе у земљи и са суседима, а уживајући подршку моћне Венеције, српски велики жупан затражио је по други пут круну од папе. Овог пута је његова жеља остварена. Папа Хонорије III послao је Стефану Немањићу венац (круну) преко свог посебног легата (изасланика) 1217. године. Било је то изузетно признање, крупан политички успех српске државе и њеног владара. Са добијањем краљевског венца, Стефан се у постојећој хијерархији држава и хришћанских владара изједначио са осталим хришћанским краљевима, а српској држави је и на међународном плану признат суверенитет. Краљевско достојанство припадало је од раније владарима Дукље, али оно је било ограничено на „Дукљу и Далмацију”, док су Стефановим венцем биле уоквирене све српске земље, па чак и када се нису налазиле под његовом влашћу. Према опширој титулaturи, Стефан је „велики краљ, намесни господин све српске земље и Диоклитије и Далмације и Травуније и Хумске Земље”. Од српских земаља његовом титулатуром није обухваћена једино Босна, која је у то доба самостална држава. Добијање краљевске круне од папе, а посебно крунисање посредством папског легата, касније није било прихватљиво за високе представнике Српске православне цркве. По Доментијану, архиепископ Сава је послao епископа Методија у Рим код папе с молбом „да му пошаље благослов од светих апостола и од самога благословену круну, да крунише свога брата на краљевство по првом отачству краљевства њихова”. Епископ Методије донео је круну, па је архиепископ Сава на најсветчанији начин крунисао свога брата, Стефана Првовенчаног у Жичи. Доментијан је извршио прву корекцију, пошто је крунисање, уместо легата, обавио архиепископ Сава. Нешто млађи писац Теодосије уопште не помиње добијање круне од папе, већ пише само детаљно о томе, како је архиепископ Сава крунисао Стефана Првовенчаног.

Стефан Немањић је после добијања краљевског венца с разлогом назван „Првовенчани”, како због тога што је као први владар из династије Немањића стекао краљевски венац, тако и због тога што је краљевски венац обухватао све српске земље, а не само Дукљу и Далмацију. Са добијањем краљевске круне порастао је углед Стефана Првовенчаног, како у земљи, тако и ван ње. У српској држави он више не би требало да дели власт ни са једним чланом династије. По узору на византијске цареве, он узима титулу „самодржац”, која представља превод византијског царског епитета „автократор”. Са узимањем ове титуле недвосмислено се истиче државна самосталност и независност.

### ПРВИ НАСЛЕДНИЦИ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ

Стефан Немањић је и као велики жупан и као краљ успео да сачува све наслеђене земље, да прошири државну територију у правцу југоистока, да прибави Србији међународно признање добијањем краљевске круне, да помогне свом брату Сави приликом организовања Српске православне цркве, која је на духовном плану српски народ чвршће везивала у једну целину. Српски архиепископ имао је право, не само да поставља и посвећује епископе, већ и да краљевском круном венчава српске краљеве. За Стефана

Првовенчаног извесно је да је круну добио из Рима, али његовог сина Радослава венчао је за савладара и младог краља архиепископ Сава у Жичи, да би га после очеве смрти (1228) крунисао и за краља српске државе. Добијању краљевске круне упротивио се са извесним закашњењем угарски краљ, који је запретио и оружаним нападом, пошто је још од времена великог жупана Вукана (1202) сматрао да је он краљ Србије и њен врховни господар. Опасност која се са те стране надвила над Србијом, отклонио је дипломатским путем архиепископ Сава. Велика опасност могла је запретити српској држави од владара Епира деспота Теодора I Анђела, који је за кратко време загосподарио Тесалијом, Македонијом и Тракијом, да би 1220. запосео и Скопље, да би 1224. године од Латина преотео и Солун. Овде се прогласио за цара, а царском круном крунисао га је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан. После крунисања цар Теодро I Анђело у свему се изједначио са својим супарницима, који су се борили да освоје Цариград и сруше Латинско царство, односно са никејским<sup>1</sup> и бугарским царевима. Највише изгледа на успех имао је цар Теодор I Анђело. Узимајући у обзир чињеницу да је моћ Теодора I непрекидно расла и да се његова држава на широком фронту међила са Србијом, Стефан Првовенчани је настојао на разне начине да се са њим ороди и да успостави пријатељске односе. Намера му се потпуно остварила, када је свог сина Радослава оженио Аном (1219. или 1220.), кћерком Теодора I Анђела. У то време Радослав је већ одређен за престолонаследника. Када је Стефан Првовенчани умро, Радослав га је замста наследио и владао као краљ од 1228. до пред крај 1233. године.

Други по реду српски краљ Радослав рођен је из брака великог жупана Стефана Немањића и византијске принцезе Јевдокије, а када се и он оженио Аном, онда су његове родбинске везе са византијским или грчким владарским породицама постале вишеструке. Овакве везе непосредно су утицале на византинофилску оријентацију краља Радослава, који је до те мере био пројект грчким утицајем да је уз своје име додао и византијско царско презиме Дука. Преузето презиме користио је у својим грчким потписима на повељама и грчким натписима на новцу који је ковао. Радослав се приближио и Охридској архиепископији, па је тражио одговор на нека канонска питања од тадашњег охридског архиепископа Димитрија Хоматијана (1216–1235). Овим поступком заобишао је поглавара Српске цркве, свог стрица, архиепископа Саву, чиме је угрозио интересе и Српске цркве и српске државе. Архиепископ Сава је био нездовољан поступком свог синовца, па је привремено напустио Србију и отпутовао на Исток, да би се поклонио светим местима у Палестини. Одласком у Палестину он је задовољио једну своју велику душевну потребу, али је истовремено настојао да успостави везе са најзначајнијим центрима православља и ојача углед Српске аутокефалне цркве. Дошавши у Јерусалим, архиепископ Сава је успоставио свестрану сарадњу са јерусалимским патријархом, посетио је сва света места и добио дозволу од патријарха да подиже српске манастире у Јерусалиму и по Палестини. Све ово недвосмислено показује да је јеру-

салимски патријарх признавао Српској аутокефалној цркви сва права која су јој припадала. На повратку из Јерусалима, посетио је у Нијеји цара Јована Ватаца (1222—1254), а отуда је кренуо према Светој Гори. Задржао се извесно време у Ватопеду и Хиландару, да би потом отишао у Солун, где је разговарао са царем Теодором I о свему што је од значаја за Србију и односима са Теодоровим царством. Према Доментијану, разговори су били успешни, пошто га је цар испратио са великим почастима. Из Солуна архиепископ Сава најпре долази у Студеницу, а потом одлази у Жичу. Са далеког пута донео је много драгоценних ствари за Српску цркву, научио је много тога што се односи на организацију Цркве, а вратио се и као ктитор неколико старијих манастира, посебно манастира Јована Богослова, који је подигао.

Убрзо после Савиног повратка из Палестине, краљ Радослав је изгубио моћну подршку свог таста цара Теодора I Анђела, који је журио да освоји Цариград и обнови Византијско царство. Истом циљу тежио је и бугарски цар Јован II Асен (1218—1241), па су се њихови интереси сукобљавали, што је довело до рата. Између Теодора I и Јована II дошло је до одлучног битке априла 1230. године код Клокотнице, притоке реке Марице. Ова се битка за Теодора I завршила правом катастрофом, што је имало одређених последица за краља Радослава и Србију. У касну јесен 1233. године српска властела је свргла с власти Радослава па је на престо довела његовог брата Владислава. Теодосије наводи и разлоге због којих је Радослав лишен власти, међу којима истиче да „постаде покоран жени, од које и би повређен умом. Властела су негодовала због неурачунљивости ума његова”, па су „одступила од њега и приступила млађем брату његовом Владиславу”. Из овог казивања јасно проистиче да Радослав није био способан да изврши спољнополитичку преоријентацију, после битке на Клокотници, па је због тога смењен. Морао је да напусти Србију. Боравио је једно време у Дубровнику, да би отуда отишао за Драч. Изгледа да га је овде напустила супруга, па се Радослав вратио у Србију, где га је архиепископ Сава замонашио. Бивши краљ Радослав сахрањен је као монах Јован у манастиру Студеници.

Са доласком на власт краља Владислава (1234—1243), дошло је и до промене у спољнополитичкој оријентацији српске државе. То је с разлогом учињено, пошто је после битке на Клокотници бугарски цар Јован II Асен постао најмоћнији владар на Балкану. Ово се није могло занемарити, па је у Србији испољена разложна тежња да се са Бугарском успоставе пријатељски односи. Такви односи су и успостављени и учвршћени женидбом краља Владислава са Белославом, ћерком Јована II Асена. Венчавши се са Белославом, краљ Владислав је по схватињу цркве постао „син” бугарског цара, пошто се оженио његовом ћерком, а бугарски цар је српском краљу из истих разлога постао „родитељ”. Успостављање односа између „родитеља” и „сина” представља истовремено и успостављање односа између старијег и млађег, па се у том смислу може говорити и о томе да је српски краљ тада био потчињен бугарском цару. У сачуваним изворима нема непосредних

доказа да је српска држава била потчињена бугарском цару, па је потчињавање било више симболично него стварно. У спољној политици краљ Владислав је без сумње уживао подршку Јована II Асена, као што је својевремено Радослав уживао подршку Теодора I Анђела.

Архиепископ Сава лично је крунисао за краља Владислава и ако се дубоко није слагао са насиљним отимањем власти. У току свог живота имао је прилике да види да су се за српски престо борила његова браћа Вукан и Стефан, а онда опет браћа, његова два синовца Радослав и Владислав, што је било пропраћено мањим или већим жртвама у Србији. Суочен са братоубилачким борбама и политичким опортунитетом српске властеле, одлучио је да у Србији учврсти оно што је од њега зависило, а то је Српска православна црква. Предосећајући да се његов век ближи крају, по угледу на свог оца Стефана Немању, одлучио је да још за свог живота одреди најспособнијег наследника, па да потом отптује и обиђе света места. Пре него што је напустио Србију, архиепископ Сава изабрао је за наследника свог ученика и сарадника Арсенија, тада еклезиарх Жиче. Сазван је државни сабор у Жичи, на којем су поред највиших представника цркве, били присутни краљ Владислав и најугледнија властела, а потом је Сава у цркви посветио Арсенија за „архиепископа све српске земље”. Архиепископ Арсеније I (1234—1263) управљао је успешно пословима Српске цркве скоро пуне три деценије. Потицао је иначе из угледне властеоске породице из Срема. Тако се тада називала територија јужно од Саве па према Руднику.

После завршеног сабора у Жичи, архиепископ Сава је још неко време остао у Србији, пре него што је кренуо на далеки пут са којег се није вратио. Дошао је најпре у Будву („Стари Град”), да би отуда бродом стигао у Бриндизи, а онда даље морем све до обала Палестине. Посетио је по други пут јерусалимског патријарха и света места у Јерусалиму, па је отпутовао у Александрију. Овде је посетио стару и веома угледну Александријску патријаршију и патријарха, а обишао је и египатске пустињске монахе. На повратку из Египта обишао је многа света места на Синајском полуострву, а онда се упутио за Јерусалим. Из Јерусалима кренуо је за Антиохију, да обиђе стару и угледну Антиохијску патријаршију и да поздрави антиохијског патријарха, који га је веома лепо примио. Обилазећи света места и старе патријаршије, свуда је куповао мошти светитеља и многе друге ствари, које су биле потребне Српској цркви. Архиепископ Сава је из Антиохије бродом отпутовао за Цариград, а онда копном у Трново, где је посетио бугарског цара Јована II Асена и бугарског патријарха Јоакима. Обојица су га примила са највећим почастима. Цар му је чак уступио своју „палату” са послугом, да би му било удобније и топлије. Исцрпен телесно строгим монашким животом, који његове године више нису подносиле, умoran од многобројних послова и далеког пута, архиепископ Сава се у Трнову тешко разболео и убрзо умро 14. јануара 1236. године (по данашњем календару 27. јануара). Идуће године краљ Владислав је, уз извесно опирање

бугарског цара, свештенства и властеле, пренео часне мошти светог Саве у своју задужбину манастир Милешеву (1237).

Дуга путовања на која је кретао архиепископ Сава и много бројне посете светим местима нису биле случајне. Учињено је то с једне стране да се задовољи духовна потреба најпобожнијег монаха, а с друге стране да се коначно учврсти положај Српске аутокефалне цркве међу православним црквама на Истоку. Тај циљ је у потпуности остварен и аутокефалност српске цркве више нико није могао оспорити. У оквирима српске државе, архиепископ Сава је развио снажну и дуготрајну мисионарску делатност, с циљем да се непрекидним поукама и проповедима учврсти православље, па да се на тај начин однесе коначна победа над безверјем и јеретичким учењем. Као резултат ове делатности, српски народ се појављује као потпуно христијанизован и одан православљу, па је према тумачењу средњовековних писаца постао „сavrшени народ”, односно „изабрани народ”, „други” или „нови Израиљ”. Стварање изабраног народа или новог Израиља додгидило се по вољи Божјој, али је она остварена снажним, неуморним и победоносним деловањем архиепископа Саве, због чега је од савременика назван „вожд отачства на благоверје”. Било је то највише признање које се могло изрећи на народном језику. Са учвршћивањем православља у држави Немањића, српски народ је у шивилизацијском погледу укључен у источнохришћанску или православну васељену. Постало је то трајно опредељење српског народа, пре свега верско, а у крајњој линији идеолошко и шивилизацијско. Управо због тога, са архиепископом Савом, „вождом отачства” и великим ствараоцем у духовној сferи, не може се нико поредити у српском народу. Он је постао метар и мерило свему, што ће убудуће створити творци духовних остварења.

Савременицима је било јасно да је архиепископ Сава много учинио за Српску цркву, државу, владара и цео српски народ. Из тих разлога, још за његова живота почeo је да се успоставља култ светога Саве, а после његове смрти и транслације (преноса) светих моштију у Милешеву, то је формално обављено и окончано. Свети Сава заједно са светим Симеоном сматран је за најважнијег заштитника српске државе и српског народа. Они су били носиоци црквеног и државног легитимитета, па се око њиховог култа на духовном плану српски народ окупљао у једну целину. Веровало се да се без њихове заштите и везивања за светородну династију, односно, за њен светородни „корен”, не може ни владати нити управљати српским земљама. На то је упозоравао касније деспот Стефан Лазаревић од 1405. године, па даље. Било је то добро познато и великим босанском војводи Стефану Вукчићу Косачи (1435–1466), који је узео титулу „херцега од светога Саве” (1448). Под његовом влашћу налазили су се многи српски крајеви, као и манастир Милешева, а господарење над знатним деловима старих српских земаља обавезивало је Стефана Вукчића да поведе рачуна о култу светога Саве. Ово је посебно занимљиво због тога што је Стефан Вукчић сарађивао и са католицима, а највише са присталицама јеретичке „цркве босанске” и

православним хришћанима, али се ипак определио за заштиту светог Саве. Установљени култ није изгубио на својој снази ни у доба турске владавине. Када је устанак Срба почeo да се шири 1593. године од Ердеља до обала Јадранског мора против Турака, они су проценили да треба уништити култ светога Саве, који је Србе повезивао. Веровали су да ће култ најлакше уништити ако спале часне мошти светога Саве, што су и учинили 27. априла 1594. године у Београду на Врачару. Пре тога запалили су и манастир Милешеву. Спаљивањем моштију светога Саве, Турци не само што нису уништили његов култ, већ су га трајно учврстили у српском народу.

### СПОЉНА ПОЛИТИКА КРАЉА ВЛАДИСЛАВА

Убрзо после учвршћивања на престолу, краљ Владислав је морао да решава многа питања, која су искрсле на западним границама српске државе. На самом почетку своје владавине дошао је у сукоб са Дубровником, који је пружио уточиште збаченом краљу Радославу. Сукоб је прилично брзо изглађен, па је закључен и посебан уговор између Дубровника и краља Владислава (1235), али њихови односи никада нису били добри због дугогодишњег спора између Дубровачке и Барске архиепископије (надбискупније). Знатно тежи сукоб избио је између Србије и Угарске, која је покушала да запоседне Хумску Земљу. Ратујући успешно против босанских патарена (јеретика), угарски херцег Коломан освојио је (1237) део Хумске Земље, којим је господарио кнез Тољен, син великог кнеза Мирослава. Још од времена Стефана Немање Хумска Земља је заједно са Крајином, територијом између Неретве и Цетине, сачињавала интегрални део српске државе, што је обавезивало српске краљеве да ове области штите и бране. Тако се понашао и краљ Владислав. Убрзо после преноса часних моштију светога Саве из Трнова у Милешеву (1237), он је са војском прошао кроз Хумску Земљу и избио на западну границу Крајине, задржавши се неко време на реци Цетини. Боравак на Цетини искоришћен је, поред осталог, и за обнављање и успостављање сарадње са Сплитом, као што је то чинио и Стефан Немања. Краљ Владислав је са Сплићанима закључио уговор о сарадњи 23. јуна 1237. године.

Сређивању прилика на западним границама српске државе допринела је посредно и смрт кнеза Тољена, после чега је велики кнез Андрија, најмлађи син кнеза Мирослава, постао једини господар Хумске Земље. Он је иначе одувек уживио заштиту и подршку Стефана Првовенчаног и његових синова. Чвршће везивање Захумља за српску државу дало је за право Владиславу да се често назива и краљем „Хумске Земље”. Сређивање прилика на западним границама омогућило је краљу Владиславу да обрати пажњу и на манастир Хиландар. Једном својом исправом он је потврдио Хиландару све стечене поседе у Србији, а са своје стране додао је још и село Враниће. Сасвим је могуће да је давао и друге прилоге, због чега је у

Хиландару прихваћен као „други“ ктитор, док о ктиторским правима краља Радослава нема помена.

Почетком пете деценије XIII века на Балкану су се догодили крупни догађаји. Јуна месеца 1241. године умро је бугарски цар Јован II Асен, па је краљ Владислав остао без подршке моћног суседа. У пролеће исте године Монголи (Татари) провалили су у Угарску по којој су пустошили, па су прогонећи угарског краља Белу IV стигли до обала Јадранског мора. Опсејали су Трогир и Сплит, затим, Дубровник, а у српској држави: Котор, Свач и Дриваст. Почетком 1242. године Татари су прешли преко Србије и Бугарске, а онда су кренули у области око Црног мора, где је боравила њихова главнина. Бугарска је тада тешко настрадала, а бугарски цар Калиман (1241 – 1246) био је приморан да плаћа данак Татарима. Србија је такође претрпела штету, али због планинског и тешко проходног земљишта, татарска коњица није могла да се далеко залеће и да причинљава велику штету на широком простору. Пролазак Татара кроз Србију, смрт Јована II Асена, таста краља Владислава и претварање Бугарске у татарског вазала, озбиљно су пољујали положај краља Владислава у српској држави. Остају непознате многе појединости и процеси који су се тада одвијали у Србији. Као резултат свега што се дешавало, била је промена на престолу Немањића. Краљ Владислав је био лишен власти, па је уместо њега половином 1243. године „краљ српски и поморски“ постао Урош I, млађи брат краља Радослава и краља Владислава. Урош је рођен из брака Стефана Правовенчаног и Ане Дандоло, док је мајка Радослава и Владислава била византијска принцеза Евдокија, Стефанова прва жена.

#### ПРВЕ ГОДИНЕ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА УРОША I

Уздигавши на престо краља Уроша I (1243 – 1276), српска властела није испољила само своју снагу и моћ у односу на краља, већ и у односу на суседне државе. Њој више није био потребан владар који ће уживати заштиту неког моћног суседа, па се због тога српска држава налазила у подређеном положају, већ краљ који ће се пре свега ослањати на снагу и оружје српске властеле. Нова спољнополитичка оријентација Србије требало је у први план да стави интересе властеле, па тек онда неке суседне државе. Такву је личност представљао нови краљ. Односи између краља Уроша I и његовог брата бившег краља Владислава срећени су брзо на обострано задовољство, па је између њих успостављена блиска сарадња. После силаска с престола, Владислав је живео и деловао у Србији пуне две деценије, али зато његовом сину Деси, са титулом жупана, није припада значајнија улога у српској држави. Када је краљ Урош почeo да влада, нико од суседа није био у стању да угрози самосталност српске државе, што је властела добро проценила. Угарска је била тешко опустошена провалом Татара, Бугарска још више, па је морала да призна њихову врховну власт. Цариград се налазио још увек у рукама немоћних Латина, неспособних за

веће подухвате. Никејско царство и Епирска држава исцрпљивали су се годинама у међусобним борбама око византијског наслеђа. Тако је било само првих година Урошевог краљевања, али пошто је он остао на власти дуже од три деценије, имао је прилике да види нагло јачање суседних држава, али је и Србија била оснажена. Угарска се брзо опорављала, док је Никејско царство све више потискивало Епирску државу. У сукобу са Епиром, Никејско царство је постигло велики политички успех још 1242. године, када је приморало господара Епира, Јована Анђела, сина цара Теодора I, да се одрекне царских инсигнија (ознака) и да се закуне на верност никејском цару Јовану III Ватацу (1222 – 1254). Када је 1246. године умро бугарски цар Калиман (1241 – 1246), односно Коломан Асен, никејски цар Јован III искористио је прилику, па је запосео бројне градове и области тадашње бугарске државе. Освојени су поред осталог: Велбужд, Просек, Прилеп, Велес, Овче Поље и Скопље. Деcemбра 1246. године Јован III ушао је без борбе у Солун. После ових успеха Никејско царство је постало моћна држава на Балкану, која се на широком простору граничи са Србијом. Граница је вероватно била на Скопској Црној Гори, а можда и на Шар-планини, међутим, изгледа да се у оквирима српске државе још увек налазио Полог, који је својевремено припојио Стефан Немањић (1208). Нагло јачање Никејског царства није ипак угрозило Србију, пошто је краљ Урош био у добрим односима са новим суседом. Ослабљена Епирска држава није више могла да врши притисак на српску државу. Краљ Урош је успоставио добру сарадњу и са неким албанским феудалцима, посебно са Големом, господарем града Кроје и шире околине, за којег се сматра да је био у родбинским везама са Немањићима. Добри односи успостављени су и са Дубровником, па су краљ Урош I и Дубровчани измењали уговоре о сарадњи и пријатељству.

#### ОДНОСИ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И ДУБРОВНИКА ПОЛОВИНOM XIII ВЕКА

Још од времена Стефана Немање спорна питања између Дубровника и српских владара регулисана су уговором. Уговори су обично састављани у два примерка на српском и латинском језику, а потом је једна страна предавала другој страни текст свог уговора. По својој форми, а донекле и по садржини, овакав је уговор подсећао на заклетву, па се једна страна заклињала другој на пријатељство, верност, поштовање усталењих обичаја, чување мира, али су истовремено саопштавана и нека конкретна обећања, којима се решавају одређена питања и отклањају неспоразуми. Дубровчани су се са своје стране заклињали да неће чинити никакву штету ни земљи ни људима српског краља, да ће поштовати старе међе између своје и српске територије, да ће давати српском владару уобичајене дажбине и плаћати царину на робу коју продају. Српски краљеви су се са своје стране заклиња-

ли да ће поштовати границе градске територије, да ће омогућити слободно кретање и пословање дубровачким трговцима у српској држави, гарантујући им истовремено личну и материјалну сигурност, као и судску заштиту. Уколико настане неки спор, обе стране су се обавезивале да ће га решавати мирним путем. Судски спорови решавани су на састанцима мешовитих судова („на станку“) у којима је свака страна имала подједнак број чланова. Током XIII и XIV века било је много спорова, различите садржине. Парнице су често покретане због краје стоке, али решавани су и спорови око разграничења територија у којима су учествовали представници државних власти.

Територија града Дубровника била је у почетку мала, тако да је захватала простор између Ријеке Дубровачке и жупе Жрновнице. У IX и X веку, као и касније, земљиште Ријеке Дубровачке припадало је кнежевини Захумљана, док је жупа Жрновница била саставни део кнежевине Травуније (Требиња). Грађани Дубровника настојали су да прошире своју територију, па су постепено подизали винограде и обраћивали њиве и у Ријеци и у Жрновници. За коришћење својих поседа били су дужни да плаћају једну дажбину, која је позната под називом „могориш“. Дажбина је веома стара, потиче из IX века, па је половином X века помиње и Константин Порфирогенит. Краљ Владислав ослободио је Дубровчане од могориша за винограде у Жрновници, али не и за винограде у Ријеци Дубровачкој, који је исплаћиван све до долaska Турака.

Поред могориша који по вредности представља малу дажбину, Дубровчани су били обавезни да српским краљевима плаћају знатно већи данак, који је познат под називом „српски доходак“, а пошто је рок исплате сваке године био празник светог Димитрија (Митровдан), назива се у литератури и као „Светодимитарски доходак“. Дубровчани су за време краља Владислава, на име српског дохотка, плаћали годишње 1.000 перпера, вероватно византијских златника, и још 50 лаката тканице, коју су називали „скрлат“ (скерлат). Уколико би пружили одређену помоћ на мору српском краљу, били су ослобођени плаћања поменуте дажбине. За време краља Уроша I износ „српског дохотка“ заокружен је на 2.000 перпера у млетачким или дубровачким грошевима. Под перпером се у овом случају подразумева обрачунска јединица, која садржи 12 млетачких или дубровачких гроша, односно динара. Пошто је 1 млетачки дукат увек вредео 24 млетачка матапана (гроша), онда је вредност српског дохотка износила 1.000 дуката. Ову дажбину Дубровчани плаћали српским краљевима и царевима, а касније и босанским владарима, када су постали господари дубровачког залеђа.

Поред плаћања „српског дохотка“, Дубровчани су се нешто касније обавезали краљу Урошу I да ће у граду држати његовог цариника, да за краља убирају царину од соли која се извозила у Србију. Царина на со износила је 1/10 од количине која се продаје. Ова „десетина“ соли такође се продавала, што је српском краљу доносило значајне приходе. Из тих разлога трговина солju била је под строгом контролом државних власти. Време-

ном се усталила пракса да се дуж Јадранске обале, између Цетине и Бојане, могла да извози со у унутрашњост само из четири „трга солска“. Били су то: трг Дријева на Неретви, Дубровник, Котор и трг Свети Срђ на Бојани.

Пријатељски односи између српског краља и Дубровника почели су да се кваре, због старог спора који је вођен између Дубровачке и Барске архиепископије (надбискупије). Када је 1247. године умро барски архиепископ, ову прилику је искористио дубровачки архиепископ, па је поднео тужбу папи против барског каптола, што се наводно одметнуо од њега, захтевајући да се у Бару признају и поштују права дубровачког архиепископа. Он је послао у Бар и своје изасланике, према којима је кнез Бара био предсуетљив, али су грађани и домаће свештенство заузели непријатељски став, па су почели да вређају изасланике. Јавно су узвикивали: „Шта је папа (?), наш господин краљ Урош је нама папа“. Но и поред тога, Дубровачка архиепископија је била упорна, али је наилазила на непремостиве тешкоће. За барског архиепископа постављен је од папе Јован де Плано Карпини, познати католички мисионар, који је боравио и код Монгола. Он се понашао самостално и одлучно у одбрани Барске архиепископије, док је краљ Урош I запретио војном интервенцијом 1252. године. Убрзо је успостављен мир, али привремено. Дубровчани нису одустајали од своје намере, па су поред непрекидних настојања код папе склопили и споразум са бугарским царем Михаилом Асеном (1246–1257) против краља Уроша 1253. године. Савезници су имали намеру да истерају из Србије краља Уроша, његовог брата Владислава и сав њихов род. Дубровчани су се надали да ће тако проширити своју територију и да ће приморске градове, укључујући и Бар, ставити под јуридикцију Дубровачке архиепископије. Бугари су опет планирали, ништа мање, него да освоје Србију. У овај савез увучен је 1254. године хумски жупан Радослав, који је био господар крајева између Неретве и Цетине, па је у то време признавао врховну власт угарског краља. Бугарски цар је приступио реализацији плана, па је његова војска продрла дубоко у српске земље у Полимље, где је опљачкала и цркву Светих Апостола код Бијелог Поља. Пљачкашки поход Бугара није могао озбиљније да угрози краља Уроша, што су Дубровчани брзо схватили, па су се измирили са српским краљем. Мир је успостављен већ августа 1254. године и њиме је обновљена важност старијег уговора и „закона“. Хумски жупан Радослав се више не помиње, што значи да га је краљ Урош I уклонио из Хумске Земље, коју је ставио под своју власт. Без посебних одлука Дубровчани су 1255. године одустали од вођења спора са Барском архиепископијом.

### СРБИЈА И ОБНОВЉЕНА ВИЗАНТИЈА

За Србију су односи са Никејским царством били десенијама од прво-разредног значаја, а када је војска цара Михаила VIII преотела Цариград од Латина 25. јула 1261. године, ти су односи постали још значајнији. Обновљена Византија, сада са престоницом у Цариграду, покушаће да себи осигура такво место на Балкану, какво јој је од раније припадало. За овај подухват нико није био способнији од Михаила VIII, који је настојао да то оствари, било војним било дипломатским средствима. Склапао је политичке бракове на све стране, са господарем Тесалије, бугарским царем и татарским каном, па је одлучио и да се ороди са српским краљем. Преговори су у том правцу далеко одмакли, па је царевом кћерком Аном требао да се ожени Милутин, млађи син краља Уроша. Веровало се у Византији да ће он наследити краљевски престо, наводно због тога што је старији син Драгутин тешко болестан. Требало је само да византијска принцеза дође у Србију и да се обаве свадбене свечаности. Велика пратња у којој се налазио и васељенски патријарх допратила је византијску принцезу до града Бера. Одавде је једно изасланство отишло у Србију, да прибави неопходна обавештења о животу

и реду на српском двору. Према византијским писцима, посланство је доживело непријатна изненађења. Српском краљу није се допадала раскош и византијски церемонијал, а посебно евнуси који су обавезно били присуствни у царском дому, па и у пратњи византијских принцева. Дознавши ко су они, краљ Урош је рекао, да „нама није уобичајено такво понашање”, а онда је упозорио на једну младу жену која је прела у двору, рекавши: „Тако се ми, рече показујући руком, односимо према младама”. Била је то по свој прилици снаха краља Уроша, угарска принцеза Кателина, жена младог краља Драгутина. Византијском посланству изгледало је све на српском двору „припросто и сиромашно”, што је један од доказа о патријархалном животу у Србији. Неповољна оцена о уређењу српског двора не би била прави разлог да се одустане од склапања брака, а онда су почеле да се нижу и друге невоље. Принцеза Ана стигла је са пратњом у Охрид где се задржала, а део пратње пошао је напред и стигао у Липљан. Овде их је сусрео близак краљев сарадник Георгије (Ђорђе), па им је изложио и друге тешкоће. Највећу је сметњу представљала чињеница што Милутин неће наследити краља Уроша, пошто је за наследника одређен старији син Драгутин. Сасвим је извесно да је краљ Урош у завршним преговорима променио своје раније мишљење и одустао од плана да Милутина ожени византијском принцезом. На одустајање од планова утицао је пораз у рату са Угарском, као и прихваташе обавезе да ће његов наследник бити његов старији син Стефан Драгутин, зет угарског краља.

Одустајање од споразума о браку представљало је и разлаз са Византijом, па је краљ Урош ступио у везу са Карлом Анжујским, краљем Сицилије и Напуља, огорченим противником Византије. Одређену улогу у успостављању сарадње са Карлом Анжујским имала је краљица Јелена, жена краља Уроша, коју је Карло Анжујски називао „предрагом рођаком”. Византијски цар Михаило VIII покушао је да заустави непријатељске акције Карла Анжујског, на тај начин што је обећао папи да ће приступити црквеној унији, односно да ће потчинити византијску цркву папи. Он је то и учинио преко својих посланика на сабору који је одржан у Лиону 6. јуна 1274. године, али се томе супротставио највећи део православног становништва и свештенства у Византији. Још док је водио преговоре с папом, Михаило VIII доводио је у питање самосталност Српске архиепископије и Бугарске патријаршије, што није имало никаквих последица за ове две цркве.

### КРАЉ УРОШ И „МЛАДИ КРАЉ” ДРАГУТИН

За савременике и њихове потомке краљ Урош I је „велики краљ”, иако није много учинио на ширењу српске државе. Више је урадио на гашењу сепаратизма у српској држави, посебно на укидању удеоних кнежевина у Дукљи и Хумској Земљи. Вуканов син Ђорђе поносио се титулом великог кнеза, а до педесетих година XIII века и његов брат Стефан, који је подигао манастир Морачу. Њихов најмлађи брат Димитрије имао је само титулу жупана. Доживео је дубоку старост, па је као монах Давид подигао манастир Давидовицу на Лиму. Титула „великог кнеза”, коју су носили потомци кнеза Мирослава у Хумској Земљи, такође је укинута. Синови хумског кнеза Андрије, Богдан и Радослав, носе титулу жупана половином XIII века. Са укидањем удеоних кнежевина, потомци удеоних кнезова сведени су на ранг угледне, али ипак локалне властеле потчињене краљу, којој припада титула жупана. Укидање удеоних кнежевина одразило се и на владарску титулатуру. Уместо набрајања: Дукље, Далмације, Травуније и Захумља, помиње се само „поморска земља”, па се због тога Урош I кратко титулише, као „краљ српских и поморских земаља”.

Овај процес једва да је био и окончан, а сепаратистичке тенденције су се појавиле са друге стране. Према устављеним обичајима у Угарској, „младом краљу” као наследнику престола припадала је посебна област у држави, па је под утицајима са те стране и „млади краљ” Драгутин затражио од оца, краља Уроша, да му одели посебан део „од свога отачства”. Пошто је то Урош одбио, млади краљ Драгутин отишао је у Угарску и отуда је са војском победио свог оца у „земљи званој Гацко”. После пораза који је претрпео, у јесен 1276. године, краљ Урош се одрекао престола и повукао у Хумску Земљу, где се и замонашио. Изгледа да је умро 1. маја 1277. године, па је његово тело отуда пренето и сахрањено у Сопоћанима. У прогонство је добровољно отишао и српски архиепископ Јоаникије I, који се понео као верни краљев властелин, али и као монах и старешина Српске цркве са високим моралним назорима, који не одобрава Драгутинов поступак. Његово повлачење није могло остати без последица у српској држави. Архиепископ Јоаникије I умро је 27. априла 1279. године, па се тек онда могао изabrati нови српски архиепископ.

### КРАЉ ДРАГУТИН И ПОДЕЛА СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Владавина краља Драгутина (1276–1282) била је од почетка оптерећена тешким бременом наслеђа. Свргавање с престола оца и уз то популарног српског краља Уроша, није нашла на одобравање већег дела српске властеле, нити на одобравање Српске цркве. Насилје је извршено уз помоћ

угарске војске, што је Србију довело у велику зависност од Угарске. Настојеји да се одржи на власти и стекне потребан број угледних и утицајних присталица, краљ Драгутин се одлучио на поделу државе. Својој мајци краљици Јелени уступио је Зету и Требиње, као и крајеве око Плава и Горњег Ибра. Она је својом облашћу управљала као прави владар. Имала је сопствену централну и локалну управу, своје казнаце, тепчије, судије, жупане, своју властелу и војску. Располагала је приходима од царина, које су убиране на продату робу по градовима и трговима, и давала их под закуп. Водила је бригу о снабдевању приморских градова житом из Јужне Италије, а са Дубровником је самостално склапала уговоре о сарадњи и пријатељству. Пошто је потицала „од рода фрушког” (француског) и била католикиња пре удаје за краља Уроша, она је и касније штитила католике и њихове храмове у српској држави, посебно у својој области. Територије које су јој додељене представљале су посебну „државу” краљице Јелене. Ова се „држава” разликује од удеоних кнежевина, већ и по томе што представља посебну агломерацију земаља, које не чине једну или две историјске области. Оваква скупина територија је привремена и постоји док се на њеном челу налази одређена личност из владарске породице. Краљица Јелена је својом државом управљала скоро три деценије, тачније до 1309. године, као прави владар, па је подигла манастир Градац у близини града Брвеника на левој обали Ибра. Црква је била посвећена пресветој Богородици (празник Благовештења) у којој је краљица Јелена и сахрањена (8. II 1314).

Поред краљице Јелене, изгледа да је и Драгутинов млађи брат имао своју „државу”, па би у том случају српска држава била подељена 1276. године на три дела, од којих је највећи припадао краљу Драгутину. Он је испољио велику дарежљивост према Хиландару, па је овом манастиру потчинио цркву Светог Димитрија у Призрену са свим земљопоседима, затим, виноград у селу Билуши у жупи Призренској, потом села: Битуњ, Осланице, Масково и Заборско, као и „планину” (пашњак) Често Камење. Истовремено је Хиландару потврдио или дао разне повластице. После смрти архиепископа Јоаникија, на предлог краља Драгутина државни сабор је изабрао Јевстатија I за новог српског архиепископа 1279. године, који је остао на престолу светога Саве до почетка 1286. године. Јевстатије је потицашао из жупе Будимља. Родитељи су му били имућни, можда и властела, па су му још у младости нашли учитеља да код њега „учи књиге”. Испољио је велику способност у учењу, али се као младић замонашио у манастиру Св. Арханђела Михаила у Зети. Одатле је отишао у Јерусалим, а потом у Хиландар, где је временом као образован и искусан монах постао игуман Хиландара, да би са тог места дошао у Србију, где је постао епископ зетски и најзад архиепископ српски.

Указивање пажње Хиландару и другим црквама није олакшало положај краља Драгутина у земљи, због тога што је он био под великим утицајем

Угарске, која је тада као савезник Византије, спутавала офанзивне акције српске властеле усмерене према византијским областима. Све док је Михаило VIII успевао да зауставља планиране нападе Карла Анжујског на Цариград и покушаје обнове Латинског царства, Србија није кретала у рат против Византије. Дешавало се ипак да неки српски пљачкашки одред продре дубоку на њену територију, па је тако један одред око 1280. године стигао све до града Сера. Однос Запада према Цариграду променио се 1281. што је омогућило Карлу I Анжујском да створи снажну антивизантијску коалицију. Тој коалицији била је спремна да приступи и српска властела, чија је моћ до тог времена осетно порасла, али се тада у Србији догодио крупан и неочекивани догађај. Почетком 1282. године, краљ Драгутин је са својом властелом због неког посла јахао испод града Јелеча, па је неспретно пао с коња и сломио ногу. Прелом је изгледа био тежак и краљ је за дуже времена био онеспособљен да обавља своје дужности, посебно војног заповедника. Код властеле се и пре тога осећало велико узбуђење због претерног везивања за Угарску, а сада се то узбуђење још више појачало. Под оваквим околностима краљ Драгутин се добровољно одрекао престола у корист свог млађег брата Милутина. Одржан је сабор у Дежеву у близини главног града Раса, где је Драгутин предао свом брату Милутину све инсигније краљевске власти, круну, престо, одећу златоткану, „коња свога и оружје своје, које сам на себи, на своме телу ношаše”, као и остале драгоцености (злато). Изгледа да је тада сачињен и посебан споразум, који је предвиђао поделу српске државе међу браћом и утврђивао редослед наслеђивања престола. После Милутинове смрти престо је требало да наследи један од двојице Драгутинових синова, Урошиц као старији, а уместо њега Владислав, као млађи Драгутинов син. После силаска с престола, Драгутин се повукао у своју област, која је свакако обухватала жупу Дабар, крај око Прибоја на Лиму, жупу Моравицу, подручје око Ариља, територију северно од Западне Мораве са Рудником, све до граница са Угарском. Његова је област проширена земљама које је добио као вазал угарског краља 1284. године. Била је то Мачва, Београд, а у северној Босни, жупа Соли и жупа Усора, које су са суседним крајевима чиниле посебну бановину Усору и Соли. По обиму област краља Драгутина мало је заостајала за територијом којом је непосредно господарио краљ Милутин. Почетком 1282. године српска држава била је подељена на три дела. Најважнијим је владао краљ Милутин, његова мајка краљица Јелена држала је Зету, Требиње, Плав и крајеве у Ибру, док су Драгутину припадале земље на северозападу српске државе. Краљица Јелена и краљ Драгутин нагињали су тешњој сарадњи са Западом, посебно са Угарском, о чему је краљ Милутин морао да води рачуна. На почетку његове владавине, став његове мајке и брата нису причинавали никакву сметњу. Пре се може говорити о хармонији и слози, него о сукобу интереса.

### РАТ ПРОТИВ ВИЗАНТИЈЕ

Србија је пред крај владавине краља Драгутина била спремна да се придружи противницима Византије, које је предводио Карло I Анжујски, краљ Сицилије и Јужне Италије, али је све његове планове омео византијски цар Михаило VIII Палеолог. Он је вештом политиком и новцем подст-

као устанак на Сицилији 31. III 1282. („Сицилијанско вечерње”), после којег је Карло Анжујски изгубио власт на овом великим острву, тако да о рату против Византије више није могао ни да помишља. За разлику од њега, нови српски краљ Милутин (1282 – 1321) је одмах по доласку на власт започео са нападима на суседне византијске територије. У снажном нападу током 1282. године српске трупе брзо су освојиле: Полог, Скопље са околином, Овче поље, Злетово и Пијанец, односно крајеве око средњег и горњег тока реке Брегалнице. Византија се није помирила са овим губитком, па је започела да врши војне припреме за рат против Србије. У јеку великих припрема, изненада је умро цар Михаило VIII Палеолог (11. XII 1282), па се са смрћу овог изузетно способног владара угасио и краткотрајни полет обновљеног Византијског царства. Нови византијски цар Андроник II Палеолог (1282 – 1328) није могао прекинути започете војне припреме, али их није могао довести ни до планираног обима. Недовољно припремљена византијска војска није могла да нанесе Србији већу штету, па су њене јединице више као казнена експедиција продрле 1283. године до Призрена и Липљана, али су овде заустављене и разбијене. Краљ Милутин је добро проценио насталу ситуацију, па је одлучио да ратне операције брзо пренесе на византијску територију. Позвао је у помоћ и брата краља Драгутина, па су њихове удружене војске опустошиле околину града Сера, долину реке Струме, да би стигле до Свете Горе и избиле на обале Јеgeјског мора. Дубоко у унутрашњости Византије српски крајеви прославили су и божићне празнике (25. XII 1283). После успешног похода српске војске вратиле су се у своје крајеве, али је краљ Милутин у току 1284. године предузео још један поход против Византије. Тада је освојио Дебар са околином, Кичево са околином и Пореч, односно крајеве око реке Треске и Црног Дрима. На тај начин под његовом влашћу нашле се данашња северна и средња Македонија. Исте године (1284) српска војска упала је и у Тесалију (средња Грчка), коју је опустошила. Била су то заиста велика освајања, која су уследила практично један век после освајања Стефана Немање. Не зна се тачно шта се све нашло под влашћу краља Милутина, пошто се ратовање наставило и после 1284. године, али је после склапања мира са Византијом (1299) под власт српског краља доспела територија северно од линије: Охрид – Прилеп – Штип.

#### РАТОВАЊЕ ПРОТИВ БУГАРА И ТАТАРА

Четовање на југу земље још је увеко трајало, а почеле су да се компликују прилике на североисточним границама, посебно у крајевима под влашћу краља Драгутина. У то доба Татари су преко Дунава продирали у Бугарску, па се бугарска држава распала на неколико самосталних области, које су признавале врховну власт татарског кане Ногаја. Такав је био случај и са облашћу бугарских великаша Дрмана и Куделина, који су држали цело Браничево, долину Млаве и суседне крајеве, учврстивши се у

граду Ждрелу на Млави. Отуда су се њихови пљачкашки одреди залетали у Драгутинову област и често је узнемиравали. Краљ Драгутин је покушао да сузбије ове упаде, али су резултати изостали. Уместо успеха, навукао је на своју земљу још већу опасност и нове татарске одреде. У немогућности да се успешно супротстави, позвао је у помоћ краља Милутина, који се одазвао позиву. Удруженим снагама браћа су претерала Дрмана и Куделина, освојивши Браничево и Кучево, као и град Ждрело (1291). Освајање ових територија донело је нове невоље, пошто је видински кнез Шишман сматрао да су угрожени његови интереси, па је позвао у помоћ Татаре и са њима извршио дубок прород у Србију. Татарски и бугарски одреди стигли су чак до Пећи, где су претрпели пораз. Краљ Милутин је и овога пута добро проценио ситуацију, па је одлучио да Бугарима нанесе одлучујући удар, у чему је потпун<sup>3</sup> успео. Потукао је бугарску војску и стигао до Видина. Освојио је овај град и приморao кнеза Шишмана да се спасава бегством преко Дунава. Увидевши да пред собом нема само Бугаре, већ и Татаре кане Ногаја, чији је вазал био и кнез Шишман, краљ Милутин је одлучио да се нагоди и измири са господарем Видина. Вратио је Видин кнезу Шишману и оженио га кћерком свог велможе жупана Драгоша, да би касније и Шишмановог сина Михаила оженио, својом кћерком Аном. На тај начин учвршћено је српско и бугарско пријатељство, али се знало ко је од ова два савезника старији. Са насталим променама није био задовољан кан Ногај, пошто је изгубио своје бугарске вазале, па се припремао да са својим Татарима упадне и опустоши Србију. Проценивши да ће Србија од татарског пустошења претрпети велику штету, краљ Милутин је одлучио да се нагоди са каном Ногајем. Посланство које је с даровима послao Татарима, успело је да се споразуме са каном Ногајем под условом да краљ Милутин пошаље на Ногајев двор свог сина Стефана и одређен број угледне властеле. Овде су они остали све до Ногајеве смрти (1299), што је српском краљу омогућило да се несметано ангажује у четовању на својим јужним границама.

#### УСПОСТАВЉАЊЕ МИРА И САРАДЊЕ СА ВИЗАНТИЈОМ

Непријатељство између Србије и Византије које је започело 1282. године настављено је и наредних 17 година, али оно после 1284. није пропраћено дубоким прородима у непријатељске територије, већ је сведено на непрекидно четовање у пограничном простору. Вишегодишње четовање иссрпљивало је византијске снаге, а посебно када је краљ Милутин временом освојио Драч (1296) и простране територије у северној Албанији. После ових догађаја Византија се припремала да са већим снагама нападне Србију. Византијски цар Андроник II послао је на српску границу 1297. године свог најспособнијег војсковођу Михаила Главаса са великом војском. Очекивани успех потпуно је изостао, пошто је византијска војска претрпела у ствари пораз. Неуспех планиране офанзиве приморao је визан-

тијског цара да се мирним путем нагоди са српским краљем. За такво решење био је заинтересован и краљ Милутин, али не и његова властела. Но и поред тога са преговорима се започело, али су се они необично дugo отегли (1297 – 1299) због различитих препрека. За успостављање мирних односа између Византије и Србије противили су се, поред српске властеле, Бугарска и Епир, а нарочито краљ Драгутин, па и краљица Јелена, мајка краља Милутина. Уз многоbroјна противљења преговори су све више одмицали, па су и изгледи на успостављање мира постали све већи. Да би мир био учвршћен, краљ Милутин је као један од важних услова поставио склапање брака између њега и неке византијске принцезе. Цар Андроник II пристао је да испуни овај захтев, па је планирани брак требао да буде склопљен између краља Милутина и цареве сестре Евлокије. Овај брак ипак није склопљен, па византијском цару није ништа друго преостало већ да краљу Милутину понуди руку своје малолетне кћерке Симониде. Предлог је са српске стране прихваћен, мада Симонида тада није имала више од шест година. Био је то заиста прави „политички“ брак и ништа друго. Према мировном уговору који је закључен, краљ Милутин је као „мираз“ (прћију) уз Симониду добио од Андроника II и освојене крајеве од Византије, што он наглашава у једној својој повељи, истичући истовремено да је све те крајеве узео „по мачу“, односно освајањем. Изгледа да је српски краљ тада вратио Византији део освојених територија, па је успостављена српско-византијска граница ишла северно од линије: Охрид – Прилеп – Штип. Неколико година касније краљ Милутин ће припојити својој држави и Штип.

#### РАТ ИЗМЕЂУ КРАЉА МИЛУТИНА И ДРАГУТИНА

Успостављање мира, савезничких и пријатељских односа између краља Милутина и цара Андроника II, највише је погодило интересе краља Драгутина. Он се спремао да већ 1299. године нападне свог брата, али до тога није тада дошло, можда и због присуства византијске помоћне војске, али је рат само одгођен. Већ 1301. године започињу тешки, дуготрајни и оружани сукоби између краља Милутина и Драгутина, који су с прекидима трајали до 1311. или 1312. године. Рат који је започео на северу, вођен је и на западним границама Милутинове државе. Овде су Дубровчани, уз помоћ млетачких бродова и са војском из Задра, као и са војницима из Хрватске, напали на Котор, али је краљ Милутин врло брзо приморao Дубровчане на мир. Они су пристали да за откуп својих заробљених грађана плате српском краљу 4.000 перпера и да исплате заостали „српски доходак“. Тек тада је краљ Милутин издао Дубровчанима повељу, којом (1302) потврђује њихове трговачке повластице у Србији.

Тежи и дуготрајнији били су сукоби са Хрватима, којима је тада самостално владао бан Павле Брибирски (Шубић). Он је постепено учвршћивао своју власт у Хрватској и Далмацији, а потом и у знатним

деловима Босне. За бана Босне поставио је свог брата Младена I, који је настојао да истисне из Босне бана Стефана I Котроманића. У томе није потпуно успео, пошто је изгубио живот (1304) у борби против босанских „јеретика“. Бан Павле Брибирски намеравао је и да освоји Хумску Земљу, као и угарски краљеви пре њега. У томе је постигао одређене успехе, па су његови одреди продрли све до Оногашта (Никшић). У периоду између 1303. и 1306. године помиње се као господар Хумске Земље кнез Константин из породице цетинских кнезова, познатих касније под именом Нелипчићи. Остају непознате многе појединости о сукобу између краља Милутина и бана Павла, али је извесно да је у тим ратовањима био заробљен Младен II Брибирски, син бана Павла. Из ових и других разлога дошло је до непосредног сусрета између краља Милутина и бана Павла током 1305. или 1306. године. Тада се без сумње преговарало и о ослобађању Младена II, али и о Хумској Земљи. Младен II је заиста ослобођен, а краљ Милутин је поново учврстио своју власт у Захумљу. Поред овог успеха, краљ Милутин је успешно ратовао и на северним границама, па је од краља Драгутина преотео Рудник, важан рударски центар. Краљ Драгутин није располагао довољним снагама да рађује на два фронта, пошто се уплео и у борбе које су вођене у Угарској око престола. Он се неко време заносио мишљу да на угарски престо доведе свог сина Владислава, који је по мајци Кателини био Арпадовић, али је уместо жељеног циља дошао у сукоб са једним делом угарских велможа и новим угарским краљем Карлом Робертом.

Постигавши одређене успехе и на северним и на западним границама, краљ Милутин је и даље морао да се брине о свом положају, пошто је практично са свих страна био окружен непријатељима, а у једном периоду борбе против Драгутина, напустила га је и већина српске властеле, којој није одговарао мир са Византијом. Настојећи да смањи притисак са Запада, приближио се папи и титуларном латинском цару Карлу од Валоа. У изгледу је било и склапање брака између сина Карла од Валоа и Зорице, кћерке краља Милутина, а са папом поведени су разговори о преласку српског краља и целе земље у католичанство. Од свега тога ништа није остварено. Када су папски посланици дошли код српског краља, он се изговарао да не може извршити сједињење с римском црквом, наводно пошто се боји од брата и од мајке. У тако се нешто не може поверовати, пошто је краљица Јелена била велики заштитник католика у Србији, док је Драгутин био ожењен угарском принцезом Кателином, а такође и вазал угарског краља. Дубоко одан православљу, краљ Милутин никада није ни намеравао да пређе у католичанство, нити да призна папу.

У исто време док је водио преговоре са папом и титуларним латинским царем, краљ Милутин је одржавао добре везе са цариградским двором, посебно са царицом Ирином, мајком краљице Симониде. Она је свом зету и својој кћерци слала необично богате дарове, па чак и такве који су имали својства царских инсигнија (ознака). Док је царица Ирина трошила новац на дарове, Турци су запосели највећи део Мале Азије, а избила је и побуна

војника најамника из Шпаније, познатих под називом Каталанаца, као и њихових савезника. Најамничку војску држао је и краљ Милутин, која му је помогла у рату против краља Драгутина, али је то био несигуран ослонац. Једна група ових најамника се побунила и угрозила живот српског краља. Излажући се великим опасностима, краљ Милутин је ову побуну енергично угушио. У још веће тешкоће запао је његов брат Драгутин, називан и „сремски краљ”, пошто је био у рату и са угарским краљем Карлом Робертом и са краљем Милутином. Да би се ослободио притиска са свих страна, одлучио је да се измири са братом Милутином. Мир је заиста и успостављен најкасније 1312. године, па су успостављене и старе границе између њихових земаља. Браћа већ тесно сарађују 1313. године, пошто су њихове војске сузбиле напад хрватског бана Младена II Брибирског. Ослободивши се притиска на северним и западним границама, краљ Милутин је могао да пошаље у помоћ свом таству Андронику II одред најамника од 2.000 војника, а нешто касније и један одред српске властеле под командом великог војводе Новака Гребострека. Овај је одред са успехом ратовао против Турака у Малој Азији, о чему са захвалношћу говори и византијски цар Андроник II. Постигавши видљиве успехе, српска властела вратила се у Србију, примивши богате дарове и од византијског цара и од српског краља.

### КРАЉ МИЛУТИН И НАСЛЕДНИЦИ ПРЕСТОЛА

У дugoј владавини краља Милутина питање наследника његовог престола разрешавано је неколико пута и на различите начине. Ово се питање компликовало, колико из политичких разлога, толико и због краљева четири брака у којима су рађани синови и кћери. Према Дежевском уговору вероватно су као наследници престола назначени његови синовци, Урошиц и Владислав, синови краља Драгутина. Све одредбе Дежевског споразума престале су да се поштују са избијањем рата између Милутина и Драгутина. У то доба рачунало се као извесно да ће престо наследити Милутинов син Стефан, који је нешто раније кришом напустио двор кана Ногаја. Он ће касније (1309) добити на управу Зету са градовима и Требиње као област. Овим земљама је до тада господарила краљица Јелена, мајка краља Драгутина и Милутина. Све док је трајао рат међу браћом, Стефан се осећао потпуно сигурним, али када је дошло до мира (1312) изгледа да су поново оснажене одредбе Дежевског уговора. Стефан је заиста имао разлога да се забрине за свој положај, а пошто је господарио Зетом и Требињем, добивши подршку своје властеле, покушао је да збаци оца са престола. На побуну у Зети краљ Милутин је енергично реаговао. Дошао је са великим војском и приморао Стефана да се повуче на десну обалу Бојане, а убрзо и да му се преда. Краљ Милутин није оправдатио сину, већ је наредио да се веже и тако везан одведе у Скопље, где је требао да буде ослепљен. На тај начин био би трајно онеспособљен да наследи краљевски престо. Из Скопља је Стефан са женом и два малолетна сина, Душаном и Душицом, отпремљен у Цариград

и предат на чување цару Андронику II, таству краља Милутина. Све се ово д догодило у првој половини 1314. године. Почетком исте године (8. фебруара) умрла је и Милутинова мајка, краљица Јелена, у свом двору у Брњацима на Ибру.

Стефаново прогонство и затварање у Цариграду покушала је да искористи царица Ирина, мајка краљице Симониде, намеравајући да на српски престо доведе бар једног од својих синова. Сви њени покушаји су пропали, па је изгледало да се срећа све више нагиње Драгутиновом сину Владиславу. Краљ Драгутин је тешко оболео, па се пред смрт закалуђерио (1316) и постао монах Теоктист, али је пре тога, слично Стефану Немањи, на сабору одредио за свог наследника сина Владислава. Није познато какви су били односи између краља Милутина и Владислава II, али у сваком случају Владислав је као господар велике области представљао сталну опасност за краља Милутина. Српски краљ је ову опасност отклонио на тај начин, што је ухватио и затворио свог синовца, а потом запосео и његову област. Владислав је остао у заточеништву све до смрти краља Милутина (1321), а за све то време као наследник српског престола истицан је Милутинов млађи син Константин. О њему се мало зна, али изгледа да је пред крај живота свог оца управљао Зетом.

### САВЕЗ ПРОТИВ КРАЉА МИЛУТИНА

Затварање краља Владислава II и запоседање његове области довели су краља Милутина у сукоб са угарским краљем Карлом Робертом. Српски краљ је за кратко време запосео Рудник, затим Липник, рударско место у Подрињу, град Мачву и Београд, Кучево и Браничево. Угарски краљ није одмах реаговао, али је зато организовао најпре јак савез против српског краља. Његови савезници су постали: папа Јован XXII, Филип Тарентски из Јужне Италије, хрватски бан Младен II Брибирски, ачињени су и покушаји да се против краља Милутина подстакну и албански феудалци. Пре него што је рат букнуо, краљ Милутин се већ налазио у сукобу са Дубровником, али је убрзо између њих успостављен мир. Ратовање против Брибираца потрајало је нешто дуже, пошто су они по трећи пут упали у Хумску Земљу и загосподарили једним њеним делом. У борбама које су вођене на том ратишту, Брибирацима је нанет тежак ударац када је заробљен кнез Гргор Брибирски, брат бана Младена II, а са њим и знатан број угледне властеле. Бан Младен био је приморан да обустави непријатељства и да се повуче из Хумске Земље 1319. године, а за узврат краљ Милутин је ослободио заробљеништва кнеза Гргора и његову властелу. После успостављеног мира, граница српске државе поново је била на реци Цетини.

Краљ Милутин осујетио је и планове папе Јована XXII да против њега подигне албанске великаше, па је северна Албанија и даље остала под српском влашћу. Најтеже борбе вођене су на северним границама са угарским краљем, који је у јесен 1319. године прешао са војском Саву, освојио

град Мачву и наставио да продире долином Колубаре. Постигавши одређене успехе, угарски краљ се повукао, што је искористио краљ Милутин, па је запосео све изгубљене територије до обала Саве. Са овим губитком није се мирио угарски краљ Карло Роберт, па је у сред зиме поново започео са ратним операцијама. Освојио је град Мачву, Београд и неке друге тврђаве, које је Угарска својевремено уступила краљу Драгутину. После ових догађаја обе стране су обуставиле даља непријатељства. Угарска је поново загосподарила територијама и градовима, што их је уступила краљу Драгутину, а краљ Милутин је успео да сачува све своје земље на западним границама (Крајину и Захумље), а на североистоку да трајно припоји Браницево, Кучево и целу долину Велике Мораве. На тај начин северна граница српске државе први пут је избила на десну обалу Дунава између Смедерева и Поречке реке. Лужна граница према Византији остала је углавном непромењена после 1299. године, изузев што је краљ Милутин својој држави припојио и град Штип са околином (1308), док је граница према Босни и даље била на Дрини. За време дуге владавине краља Милутина, границе српске државе осетно су проширене у правцу југа и на североисток до Дунава.

## БОРБЕ ЗА КРАЉЕВСКУ КРУНУ

Дугогодишња владавина краља Милутина окончана је неочекивано. Краљ се тешко разболео, а његова агонија потрајала је дugo. Последње дане провео је у дворцу у Неродимљу, изгубивши пред смрт и моћ говора. У таквим околностима централна управа била је потпуно парализана, што је искористила српска властела за међусобно разрачунање. Настали су нереди у држави, вршene су велике пљачке, па су се око плена тукли читави одреди војника. Угрожена је чак и погребна поворка, која је пратила тело краља Милутина из Неродимља у манастир Бањску. Захваљујући доброј организацији и одбрамбеним мерама које је предузeo епископ Данило, верни сарадник српског краља, погребна поворка стигла је несметано до Бањске, где је тело краља Милутина сахрањено у већ припремљени гроб. Са смрћу краља Милутина (29. X 1321) у свој оштрини поставило се питање његовог наследника. Млађи Милутинов син Константин сматран је за његовог наследника од 1319. године, али су постојали и старији претенденти. Један од њих је био Владислав, син краља Драгутина, који је успео да се избави из заточеништва и да у очевој области буде признат за краља. Према Дежевском споразуму њему је требала да припадне и Милутинова круна. Други претендент био је Стефан, најстарији Милутинов син, који се 1320. године вратио из Цариграда у Србију и добио за издржавање један део жупе Будимље. За његово избављење из заточеништва у Цариграду најзаслужнији су епископ Данило и архиепископ Никодим, што значи званична Српска црква. Поред подршке Српске цркве, за њега се као новог српског краља определила и већина српске властеле. Није познато како су текле борбе између Стефана и Константина, али је сасвим извесно да је Стефан победио до краја 1321. године. Већ 6. јануара 1322. он је са именом Стефан Урош III крунисан за краља „свих српских и поморских земаља”. Изван његове власти остале су ипак све оне земље које су некада припадале краљу Драгутину, а у то време Драгутиновом сину краљу Владиславу II.

Односи између краља Стефана Уроша III Дечанског и његовог брата од стрица краља Владислава II били су неко време мирольубиви, али је између њих дошло до рата у јесен 1323. године због Рудника. Неки дубровачки трговци који су пословали у Владислављевој области пружили су му отворену подршку, због чега их је Стефан Дечански позатварао (1324) и запленио њихову имовину. Ово је опет довело до заоштравања односа између српског краља и Дубровника, па су међусобне размирице изглађене тек 1326. године. После борби око Рудника (1324) губе се обавештења о краљу Владиславу II. Изгледа да је напустио своју област и да се склонио у Угарску. Тек тада је Стефан Дечански могао с правом да се назове краљем „свих српских и поморских земаља”.

Борбе које су вођене између претендентата за српски престо ослабиле су утицај краљевске власти, посебно у пограничним областима. Нека властела почела су да се понашају самовољно и да иступају самостално. У таквом понашању најдаље су отишла четири брата Бранивојевића, која су се учврстила у Стону и Пељешцу. Са тог простора ширили су своју власт на исток до дубровачких граница, а на запад до Неретве, па и преко ње. Опсадали су чак и град Имотски. Изгледало је да ће створити самосталну област, која би обухватала Хумску Земљу и Крајину. Успостављајући брзо своју власт на широком простору, Бранивојевићи су дошли у сукоб и са Дубровником и са босанским баном Стефаном II Котроманићем, док их је српски краљ сматрао за одметнике. Пошто нису уживали подршку и заштиту српског краља, босански бан и Дубровчани скршили су моћ Бранивојевића 1326. године, што је за српску државу имало тешке последице. Територија Бранивојевића била је подељена тако што је босански бан запосео крајеве између Цетине и Неретве, односно Крајину, док су Дубровчани покушали да под своју власт ставе Стон и Пељешац. Знајући да се тамо не могу одржати без сагласности српског краља, покушали су великим поклонима да озаконе свој поступак, али Стефан Дечански није прихватио ниједан њихов предлог. После неуспелих преговорова заоштрили су се односи између српског краља и Дубровника, што је довело до рата почетком септембра 1327. године, који је трајао годину дана. Српска војска опустошила је дубровачку територију, запосела Стон и Пељешац. Уз знатне напоре враћен је један део некадашње територије српске државе, али су долина Неретве и Крајине били изгубљени. Босански бан почeo је да се назива од 1326. господарем Хумске Земље или Захумља, па је привремено проширио своју власт на жупу Загорје и Невесиње. Од тог времена низу се његови напади на поједине крајеве државе Немањића. Опустошен је и манастир Светог Николе, седиште Дабарске епископије у доњем Полимљу. У овим крајевима дошло је до велике битке између одреда Стефана Дечанског које је предводио „млади краљ” Душан и чета босанског бана Стефана II Котроманића. У току борбе под баном је убијен коњ, али му је један његов властелин уступио свог коња, изложивши живот смртој опасности, али је зато свог господара спасао од погибије. Пораз је био потпун, па су после

тога престали значајнији напади босанске војске на државу Немањића. Све се ово збило око 1329. године, али је истовремено било повезано са најкрупнијим догађајима на Балканском полуострву тог времена.

### ВИЗАНТИЈА И БУГАРСКА НАПАДАЈУ СРБИЈУ

У исто време док је требало чувати и бранити границе на западу, погоршавало се стање на источним и јужним границама српске државе. Пред крај 1327. године отпочео је грађански рат у Византији између старог цара Андronика II и младог цара Андronика III. Стефан Дечански био је вољан (1328) да пружи подршку старом цару, али се ратна срећа све више нагињала према младом цару, који је маја 1328. године запосео Цариград. Тада су неке присталице старог цара предале Стефану Дечанском град Просек на Вардару. Били су то довољни разлози због којих је Србија у Византији стекла великог непријатеља, па је између две државе дошло до оружаних сукоба 1329. године. Српска војска стигла је под Охрид, али је из неких разлога одустала од опсаде. Заоштрили су се и односи са Бугарском, па када је Србија ушла у оружани сукоб са Византијом, бугарски цар Михаило Шишманић проценio је да је настао повољан тренутак када од Србије може добити значајне уступке. Започео је преговоре са царем Андроником III (1328–1341) у пролеће 1330. године и споразумeo се да заједничким snagама нападну Србију већ у лето исте године. Византијски цар је заиста повео своју војску у Македонију, где је освојио неколико мањих градова који су били под влашћу српског краља, али се није удаљавао из Пелагоније. Бугарска је извршила велике припреме за предстојећи рат, па су јој дошли у помоћ влашки и татарски одреди. Савременици су процењивали да је покренута војска која је бројала 15.000 ратника. Краљ Стефан Дечански био је обавештен о великим припремама и плановима својих непријатеља, па је одлучио да најпре уђе у борбу са једним, а потом и са другим противником. Очекивао је најпре напад бугарске војске на широком фронту, па је своје ратнике сакупио на Добрнич-пољу у Топлици, да би зауставио евентуални продор из правца Ниша. Бугарска војска није се упутила према Нишу, већ је кренула према изворишном току реке Струме, па је почела да пустоши пределе око града Велбужда и Земуна (Землн). У правцу Велбужда кренула је журно и српска војска да би осујетила дубљи продор на територију српске државе, па се улогорила поред реке Каменче, северно од Велбужда. Долазак велике српске војске изненадио је Бугаре, а још више неочекивани и изненадни напад српских чета. Међу војницима Стефана Дечанског било је и најамника са Запада, професионалних ратника, претежно Шпанaca. Изненадан и снажан налет српских одреда, који су добро вођени, изазвао је велику пометњу у бугарској војсци. Неред се убрзо претворио у праву панику, када се сазнало да је бугарски цар Михаило тешко рањен и заробљен. Стефан Дечански и његове војводе искористили су стечену предност, да својим непријатељима задају уништавајући ударац

28. јула 1330. године код Велбужда. Победа је далеко одјекнула и оставила снажан утисак на савременике. Србија је тада доказала да је снажнија и од Бугарске и од Византије, као и да њена војска може са успехом да се бори на неколико ратишта. На западу против бана босанског, на истоку против бугарског цара, а на југу против византијског василевса. У битци код Велбужда посебно се истакао „млади краљ“ Душан, који је командовао једним делом српске војске.

Извојевану победу Стефан Дечански је само делимично искористио. На бугарски престо довоје је сина своје сестре Ане, цара Ивана Стефана, који се није дуго одржао на власти (1330 – 1331). Главнина српске војске ушла је на територију Бугарске у предео по имену Мрака и стигла до места Извора, а отуда се вратила после победоносног похода, да би се мало одморила. Српски краљ је убрзо поново покренуо своју војску, овог пута против цара Андроника III, али се он без борбе повукао из Македоније и почeo да осваја градове свог доскорашњег савезника бугарског цара Михаила, који је преминуо од задобијених рана. Према житију Стефана Дечанског, српска војска је освојила од Византије (1330) „многе земље“ и градове: „град славни Велес, град Просек, град Штип, град Доброта“. Било је то ново територијално проширење српске државе на њеним јужним границама.

После победе над Бугарском и Византијом, Стефан Дечански је посветио велику пажњу градњи манастира Дечана и организовању манастирског властелинства. У ту сврху издао је две хрисовуље, једну оснивачку и крађу, а другу опширну са пописом свих села, катуна и људи, који су потчињени манастиру у Дечанима. Обе Дечанске хрисовуље представљају драгоценни споменик за познавање насеља, аграрних односа и етничке структуре на простору између Пећи, Дечана и Ђаковице. Дечанско властелинство обухватало је 45 села и 9 катуна са укупно 2435 домаћинстава у којима је живело око 10.000 становника. Стефан Дечански није занемарио ни друге цркве. Посебну пажњу указао је Призренској и Хумској епископији, као и неким манастирима посвећеним св. Николи (на Врањини и у Мраки). Из разумљивих разлога с великим пажњом опходио се и према Хиландару, којем је потчинио једну цркву „Свете Богородице са градом Призреном“, затим, село Плави, Избишта, Команово селиште и половину Добродољана. Изашао је и у сусрет тадашњем хиландарском игуману Гервасију, да судским путем заштити хиландарске земљопоседе од властеле, која је покушавала да их запоседне.

Успеси на бојном пољу и подршка Српске цркве нису у довольној мери учврстили власт Стефана Дечанског. Његов син „млади краљ“ Душан управљао је Зетом, где је имао свој двор, своју властелу и управу. Он је још од ступања на престо Стефана Дечанског сматран за његовог наследника. Тако је било и после битке код Велбужда, пошто се у Дечанским хрисовуљама помиње „вољени син млади краљ“ Стефан Душан. Но и поред тога, неочекивано је дошло до раздора између Стефана Дечанског и његовог сина Душана већ у јануару 1331. године. Сукоб је привремено изглађен, али је

неколико месеци касније Душанова властела извршила неку врсту дворског преврата. Стефан Дечански је свргнут с престола и затворен у граду Звечану. Ускоро после преврата Стефан Душан је 21. септембра 1331. године крунисан за краља свих српских и поморских земаља. У том тренутку он није имао више од 22 године, а по неким рачунањима и мање. Раздор до којег је дошло између „старог“ и „младог“ краља, неповољно се одразио на спољнополитички положај Србије. Суседи су одмах почели да угрожавају њене границе. У Бугарској је збачен с престола Иван Стефан, сестрић Стефана Дечанског, а на власт је дошао Иван Александар (1331 – 1371), рођак цара Михаила Шишманића.